

OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN KURULUŞ VE İNKİŞAFI DEVRİNDE

TÜRKİYE'NİN İKTİSADİ VAZİYETİ

ÜZERİNDE BİR TETKİK MÜNASEBETİYLE

Dr. HALİL İNALCIK

Bir müddet önce bu dergide¹ Dr. Mustafa Akdağ'ın *Osmanlı imparatorluğunun kuruluş ve inkişafı devrinde Türkiye'nin iktisadî vaziyeti* başlığı altında uzun bir makalesi çıkmıştır. Osmanlı tarihinin şimdiye kadar hemen hemen hiç işlenmemiş bir bölümü üzerinde böyle bir tetkik tabii derhal dikkati çekti. Evvelâ *Oriens*'de² Batı okuyucularına *Bellesten* mecmuasının münderecatını tanıtmak üzere yaptığı bir listede B. Spuler, Akdağ'ın yazısından bir az genişçe bahis ile bazı işaretlerde bulundu. Bunu müteakip Saraybosna'da yeni çıkan bir mecmuada Hamid Hadžibegic daha genişçe bir tenkidî tanıtma yazısı yazdı³.

"İleri sürülen umumî hükümler ve varılan neticelerin istinat ettiği bütün tarihi delilleri" ileride çıkacak eserine bırakan (*Bellesten* 55, s.319) yazarın müsaadesiyle, bu neticeler ve hükümler üzerinde burada konuşmanın faydasız olmayacağını sanıyorum.

Makale şu bölümlere ayrılıyor :

- a) Umumi Ekonomik durum.
- b) İmparatorluğun vergi sistemi.
- c) İktisadî darlığın cemiyet bünyesindeki tesirleri.
- d) Ziraî iktisadiyatta buhran.

¹ Bellesten, sayı 51 (1949), s. 497-571 ; sayı 55 (1950) s. 319-418 (Fransızca özeti ile).

² Cilt 3, Nr.1 (1950), s.131-132.

³ Prilozi za orijentalnu filologiju, Istoriju Jugoslovenskih naroda pod Turkom vladavinom, çıkaran B. D z u r d z e v, Saraybosna 1950, sayı11, s. 186-191.

“MARMARA ÜNİTESİ” NAZARİYESİNİN TENKİDİ, OSMANLI BEYLİĞİNİ DOĞURAN ÂMİLLER :

Yazar, “Umumî Ekonomik Durum” faslında, evvelâ “Devletin dünya iktisadî nizamı içindeki yeri ve kendi ekonomik bünyesinin teşekkülü”nü göstermek niyetindedir. Burada, Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu, iktisadi zaruretlerin bir neticesi, yeni bir “iktisadî ünite”nin teşekkülü olarak izah edilmek isteniyor. Bunun için bir takım nazariyeler ortaya atılmaktadır: tasavvur olunuyor ki, Anadolu’nun şimali garbisinde bir “Marmara iktisadi ünitesi” ortaya çıkmış, bu, Osmanlı devletinin teşekkülüne âmil olmuş, sonra Balkanlar ve bilhassa Anadolu, yeni iktisadi şartların tesiriyle bu “Marmara ünitesi” ne bağlanmış ve böylece Osmanlı İmparatorluğu meydana gelmiş.

Yazar, bu faraziyelerini şöyle inkişaf ettirmekte ve desteklemektedir:

a- “Marmara iktisadi ünitesi”: “Bizans müthiş bir iktisadi darlık içinde yüyordu”. “Bizans’ın ekonomik çöküntüsünün tesiriyle” Marmara etrafındaki “sanayici Rum şehirleri”, “İzmit, Bilecik, İznik, Bursa, Alaşehir vesair kalabalık ve mamur Bizans şehirleri”, “kalabalık Türk yayla halkı” ile karşılıklı iktisadî bağlarla bağlanmışlardır. Türkler, sınai mamulâta, rumlar ise hayvan mahsullerine muhtaç olduklarından, böylece, “yaylacı türklere rum halk arasında Marmara iktisadî ünitesi diyebileceğimiz bir ünite” meydana gelmiştir. “Gerek Ege ve gerek Marmara çevrelerinde türklere dayanmayan herhangi başka bir siyasî hâkimiyetin artık zorâki ve sun’i” olacağı anlaşılmıştır. Bu suretle “Marmara iktisadî ünitesi” Osmanlı devletini doğurmuş. İşte bu, “Yakın Şarkın istikbali için pek mühim” bir tarihi hadisedir.

b- Çünkü, Yakın Şark da “Marmara ünitesi” etrafında toplanacaktır. Ona göre gerek Rumeli gerek Anadolu’da bu devirde vukua gelmiş olan iktisadî değişiklikler bu mukadder neticeyi doğurmuştur.

“Romanya, Bulgaristan ve Trakya’nın ziraatçı halkı mahsullerini umumiyetle Bizans şehirlerine sattıklarından dolayı Marmara çevrelerinde hazırlanan iktisadi-siyasi düzenin tesirinden uzak kalmalarına imkân yoktu”. Osmanlıların Balkanları istilâsı neticesinde “bu sahalardaki halkın yeni Türk devletine olan iktisadî

bağları daha çok artmış olacağı tabii idi. XV. ve XVI. asırlarda Anadolu ile, Romanya'nın da dahil olduğu bütün Rumeli arasında sıkı bir iktisadi bağın mevcut olduğunu görüyoruz. Anadolu'da sık sık görülen kıtlık yıllarında Rumeli'nin zahiresinden ve hayvanatından faydalanma kat'i bir zaruret halini alıyor. Eğer böyle hadiseler XIII. ve XIV. asırlarda da görülmüş ise, bu hal Balkan kavimleriyle türklerin Osmanlı hâkimiyetinden evvel de birbirleriyle temas etmiş olmalarına delâlet eder" (s. 500 - bunu buraya, aynı zamanda yazarın istidlâl tarzı hakkında bir fikir verir düşüncesiyle, aynen naklettik).

Anadolu'ya gelince, Selçuklu devri Türkiyesi muhtelif tarihi şartların tesiri ile çok gelişmiş bir iktisadî-içtimai nizam yaratmıştı. "şüphesiz bütün bu haller türkleri bu yeni vatanlarında muhariplikten ziyade ekonomik faaliyete meylettirmekte idi. Selçuklu rejimi, memleketin imarını ve sosyal-ekonomik tarihi çehresini çizmeği meharetle başarmasına mukabil, siyasi sahada pek de muvaffak olamayışının sebepleri bizce bu durumdan ileri gelmektedir" (s. 498).

Fakat Anadolu için bu müsait şartlar sonra değişmiştir: XIII. asırda Anadolu iktisadi bakımdan düştü. Sebepleri, Papanın müslümanlarla ticareti menetmesi ve Avrupa'da yerli kuvvetli bir sanayi kurularak Şark'ın mamul eşyasına ihtiyaç duyulmamasıdır.

"1300 sıralarına gelindiği zaman, Selçukî rejimi Türkiyesi'nin ekonomik-sosyal bünyesini meydana getiren ve onu yaşatan dünya iktisadi ve siyasi şartları esaslı derecede değişmiş bulduklarına nazaran, kendisinin değişmesi tarihi bir zaruret idi". Bu zamanda Anadolu'nun "iktisadi bir kriz devrine girmiş bulunduğu dair deliller" Osmanlı beyliğinin kestirdiği ilk akçanın, dirhemine 0,37 sine düşmüş olması, İbn Batûta'nın Anadolu'da fevkalâde bir ucuzluk müşahade etmesi ve Osmanlı yaya ordusuna yazılmak için vaki' tehacümdür.

Bunun neticesinde Anadolu halkı, Osmanlıların fethettikleri şehirlere gidip yerleşiyorlar, yarı göçebeler "köylerin tımarlı sipahiliğini" kabul ediyorlardı. Bunlar, aynı zamanda "Rum halkının ekonomik hayatlarına tamamlayıcı ve işledikleri mallarını istihlâk edici bir unsur olarak getirdikleri görülmektedir"

Selçukî devri "iktisadi-içtimai bir kadro" temsil ediyordu, halbuki Osmanlı rejimi ile şimdi onun yerini, bir "içtimai-siyasî" yahut "siyasî-iktisadî kadro" alıyordu (s. 505).

“Bu haller Şarki Akdeniz memleketlerinin hepsinde mevcut olduğundan, hıristiyan Bizans da dahil olmak üzere, bütün müslüman memleketleri arasında birbirleriyle daha sıkı bir ticaretin doğmakta olduğu, şu halde, Şarki Akdeniz’in Avrupa karşısında kendi kendini tamamlayan unsurları yaratmaya çalışan müstakil bir iktisadî ünite olmağa çalıştığı görülüyor” (s. 502). Şimdi, Osmanlı devletinin “kuruluş ve tekâmülünde esas ekonomik zemin vazifesini görmüş olduğunu söylediğimiz Marmara iktisadî ünitesini tabii olarak Osmanlı memleketleri büyük iktisadî ünitesi şeklinde mütalea etmek icabeder” (s.507).



Akdağ, bu faraziyeleri başlıca W. Heyd’in klâsik olan *Hist. du commerce du Levant*’ından ⁴ ve Fuat Köprülü’nün *Les origines de l’empire ottoman* ⁵ adlı eserinden aldığı malumâta dayandırmak istiyor. Bizans hakkında V. V. Vasiliev ⁶, Balkanlar için Iorga’nın *Hist. des Etats balcaniques* ⁷ i yegâne me hazlarıdır. Gordlevski’nin eserini ⁸ zikretmemekle beraber, bazı faraziyelerinde ondan hayli istifade etmiş olduğunu tahmin ediyorum. İbn Batûta, Âşık Paşazade ve Neşri’ye, iddialarını desteklemek için ara sıra atıflar yapıyor. Bununla beraber bu kısımda evi desteklenmemiş fikirler ve faraziyeler karşısında bulunuyoruz. Akdağ’ın başka bir çok mühim etüdleri ihmal ettiği görülüyor. Meselâ bu devirde Bizans’ın iktisadî durumu hakkında E. Stein’in ⁹ ve G. I. Brătianu’nun ¹⁰ tetkikleri, Anadolu için THİM’de Barthold’un ¹¹ ve Z. Velidi Togan’ın ¹² ma-

⁴ Müellifin genişlettiği fransızca tercümesi, F. Raynaud tarafından, *Ile reimpression II cilt*, Leipzig 1936.

⁵ Paris 1935.

⁶ *Hist. de l’empire byzantin*, Rusca’dan terc. P. Brodin-A. Bourguina, II cilt. Paris 1932.

⁷ Paris 1925

⁸ *Küçük Asya’da Selçuklular devleti* (rusca), Moskova-Leningrad 1941.

⁹ *Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassung und Wirtschaftsgeschichte*, MOG B. II (1923-25), s. 1-62—Şimdi L. Bréhier iyi bir rehberdir: *Les institutions de l’empire byz.* Paris 1949, ve, *La civilisation byzantine*, Paris 1950.

¹⁰ *Etudes byzantines d’histoire économique et sociale*, Paris 1938-O, önsözünde o zamana kadar bu mevzuda yapılmış tetkikleri de tanıtmaktadır.

¹¹ *İlhanlılar devrinde mali vaziyet*, THİM I (1931), s. 135-159.

¹² *Mogollar devrinde Anadolu’nun iktisadi vaziyeti*, THİM I, S. 1-42.

kaleleri, Osman Turan'ın *Belleten*'de çıkan tetkikleri¹³, Balkanlar için K. Jireček'in kitabı¹⁴ bu bahiste akla gelen ilk mühim eserlerdir ve bu tetkiklerde belli başlı kaynaklar da gösterilmiştir.

Yıkılan Bizans ve Selçuk devletlerinin iktisadî bünyelerindeki değişikliklerle Osmanlı devletinin doğduğu zamanki iktisadî şartlar hakkında kat'î hükümlere varan ve bu hükümlere dayanarak Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşunu, Doğu Akdeniz'de iktisadî tahavvülâtın bir neticesi gibi tahayyül eden yazarın cesaretini takdir etmemek mümkün değildir. Fakat hiç bir araştırmacı tasavvur olunamaz ki, bu faraziyelerde bahis mevzuu olan meselelerden bir tanesi üzerinde olsun, doğrudan doğruya kaynaklar üzerinde uzun incelemeler yapmadan bu gibi nazariyeler ileri sürebilsin.

Bununla beraber bir faraziye dahi, her şeyden evvel mütenakız hükümler ihtiva etmedikce, kaynak hazırlığı ne kadar eksik olursa olsun, bir araştırma ve teemmül noktası olarak ele alınabilir ve faydeli de olabilir. Halbuki, Akdağ'ın nazariyesinde mütenakız hükümlere de rastlamaktayız: "Marmara ünitesi" bahsinde, Bizans rejiminden soğuyan rum halkın osmanlılara kendi arzularıyla iltihak ettiklerini, umumiyetle Osmanlı istilâsını faydeli gördüklerini bildiriyor (s. 499-501). Fakat, sonra, Bizans şehirleri türklere geçtikçe kaçmalardan, bu şehirlerde "hayli boşluklar" meydana geldiğinden bahsediyor (504). Gerçekte hal ve zemine göre ikisi de vaki olabilir. Fakat o takdirde bu, "Marmara ünitesi" nazariyesi aleyhine de kullanılabilir.

Şimali Garbi Anadolu'da kurulan "iktisadî ünite"den bahsederken daha aşağıda diyor ki: "öyle sanıyoruz ki, Irak, Suriye ve İran istikametlerinden gelerek Anadolu'yu bir baştan bir başa geçtikten sonra Bizans'a ve oradan da Balkanlar'a geçen ve en ehemmiyetli işi de, şark mallarını buralarda satmak olan bu istikametteki kervan ticareti eskisine nazaran XIV. asırda daha çok kuvvetlenmiş bulunuyordu". "Ankara sof sanayii çıkardığı kumaşları umumiyetle Bizans'a ve Bizans üzerinden Balkanlar'a hatta Lehistan, Avusturya ve Venedik'e sevk ediyordu" (s.503). Evvelâ, hiç bir kaynak ve delil gösterilmeyen bu fikirlerden birincisi, Heyd'dan alınmış görünüyor-

¹³ *Selçuk kervansarayları*, Belleten sayı 39 (1946), s.471-496; Selçuklu devri vakfiyeleri hakkında aynı mecmuada (sayı 42, 43, 44, 45, 47) makaleleri.

¹⁴ *Staat und Gesellschaft im mittelalt. Serbien*, IV cilt. Viyana 1912-1919.

sa da ¹⁵, ikincisinin mesnedi malûm değildir. Burada anlaşılan şudur ki, Osmanlı devleti kuruluş aşısında, yani XIV. aşısında, mahalli yayla halkı ile kasaba ve şehirler arasındaki alış verişten şüphesiz çok daha mühim bir ticaret yolu üzerinde bulunuyordu ve ona göre Yakın doğu ile Bizans ve Balkanlar arasında kuvvetli iktisadî bağlar mevcuttu.

Fakat bu Balkan-Anadolu iktisadî bağıllığı; onun başka bir faraziyesine hizmet etmek içindir. Çünkü, "Marmara ünitesi" bu iki bölgeye de yayılmıştır.

Şimdi biz bu tezatları bir tarafa bırakarak, burada, bir İmparatorluk kuran bu sihirli "Marmara iktisadî ünitesi" fikrini tahlil edelim.

Âşık Paşazade'deki rivâyetlerde, Osman Gazi'nin etrafındakiler ile rumlar arasında iktisadî münasebetler hakkında dikkate değer malûmat vardır: "Yaylaya ve kışlaya" giden bir yarı göçebe olarak tasvir olunan Osman Gazi'nin (Âli neşri, s.4,5) kasabalarında yerleşmiş tekfurlarla ve rum halkı ile barışçı münasebetleri birçok yerlerde belirtilir: "yaylaya gitseler emânetlerin Bilecik hisarında korlardı, kaçan gelseler teleme peynirler ve katıklar ve kadınlariyle yağlar ve kaymaklar ve halılar ve kilimler gönderirlerdi" (Âli neşri, s.11). "Osman Gazi dahi Eskişehir'in Hamam yöresinde pazar turgurdu, etrafın kâfirleri dahi gelürlerdi. Bir gün Bilecik kâfirleri gelmiş ve hem Germiyan'dan dahi gelmişler ve Bilecik'te kâfirler iyi bardak düzerlerdi; yükle pazara satmağa gelmişler. . . . Hergiz Bilecik kâfirlerinin avratları dahi Eskişehir pazarına gelür pazar ederlerdi emn ü âmânla; bu Bilecik kâfirleri gayet itimad etmişlerdi, bu Türk bizimle iyi doğruluk ider derlerdi" (s.12). Aynı rivâyetlerde Bilecik'de yapılan "akbörk" den, mûteber "Donuzlu alemlî akbezleri" nden, Alaşehir'in "kızıl evladisi" nden bahsedilir.

Zannımca bu gibi rivâyetler ¹⁶ Akdağ'ın "Marmara iktisadî

¹⁵ Karşıla. *His. du commerce du Levant*, II 352.

¹⁶ Aynı esas kaynağa bağlanan Neşri'de az farklı şekilleri görülür: Taeschner neşri (1951, Leipzig) s. 25, 27. Orada (s. 27): «اسكى شهرده الجة يوره سنده بازار: طوغرب اطرافك كافرلى هفته بازارنه كلب ..» — Anonim *Tevârih-i Âl-i Osman*'da (F. Giese neşr. Breslau 1922, Text.) bu rivâyet yoktur. Yazıcızâde'nin *Târih-i Âl-i Selçuk* (Topkapı sarayı müzesi Revan köşkü kitap. no. 1390) ve *İskendernâme* müstakil birer kaynak teşkil ederler ve bu mahiyette rivâyetler ihtiva etmezler. Bunlarda Osman daha ziyade bir Gazi olarak idealize edilir.

ünitesi" faraziyesinin esas ilham kaynağıdır. Fakat burada her şeyden evvel şu sual karşımıza çıkar: bu rivâyetlerin tarihî kaynak olarak kıymeti nedir? Bilhassa bu devre ait rivâyetlerin masal unsurlarıyla ne kadar karışmış olduğunu ve ne derece ihtiyatla kullanmak lâzım geldiğini bundan önce Fuat Köprülü çok güzel göstermişti.¹⁷

Beşerî coğrafyanın ortaya koyduğu bir hakikattir ki, göçebe ve yarı göçebelerle yerleşik (*sédentaire*) halk arasında, bir tarafta hayvan mahsulleri, öbür tarafta ziraî ve sınaî maddelere olan hayatî ihtiyaç sebebiyle daima sıkı iktisadî münasebetler olmuştur. Bu noktadan hareket ile eski Osmanlı rivayetlerini tefsir ederek, Bizans hudutlarında dolaşan Türk yarı göçebeleri ile şehirlerde ve köylerde yerleşmiş rum ahali arasında iktisadî münasebetlerin varlığını ve bunun iki tarafın yakınlaşmasına yardım ettiğini kabul edebiliriz¹⁸. Fakat Akdağ, bunu yeni bir iktisadî nizamın ve sistemin temeli, ve Osmanlı devletinin menşei yapmakta haksızdır.

Biz, "uc" türklerini menşede ekseriyetle göçebe olarak kabul edelim²⁰. Fakat aynı rivâyetlerde görüyoruz ki, Osman Gazi ve etrafındakiler erkenden şehirlere yerleşmişlerdir. Orhan Gazi için ise elimizde ayrıca Cantacuzenos, İbn Batûta, Al-'Umarî²¹ ve Palamas²² gibi muâsır kayıtlar vardır. "Marmara iktisadî ünitesi" için bir tarafta yarı göçebe türkler öbür tarafta sanayici şehirlerde Rum halkı vardır. Fakat "sanayici Rum şehirleri", "kalabalık ve mamur Bizans şehirleri" faraziyesi de tetkike muhtaçtır. Ona göre, bu şehirlerin başlıcaları İzmit, Bilecik, İznik, Bursa, Alaşehir'dir. Akdağ'ın bu kat'i hükümlere nasıl eriştiği bizce meçhuldür. Çünkü bu hususta ne bir kaynaktan ne de herhangi bir tetkikten bahsediyor. Vesaik ve delâili görmek için ikinci makalesinde *Türkiye iktisadî tarihi* adlı eserini bekleme-miz icabettiğini haber vermektedir. Ona intizaren, burada, bu şehirlerin, hususiyle Bursa'nın tarihi üzerinde bazı mühim kaynak-

¹⁷ *Les origines.*, s. 10-14.

¹⁸ Buna daha önce de işaret olunmuştur: F. Köprülü, *Les origines.*, s. 93-96.

²⁰ Karş. F. Köprülü, *Osmanlı imp. etnik menşei meseleleri*, Belleten 28, s. 219 vd.

²¹ Al-'Umarî's Bericht über Anatolien in seinem werke Masalik al-abşâr fî mamâlik al amşâr, heraus. von F. Taeschner, Leipzig 1929, s. 41-42.

²² G.G.Arnakis, *Gregory Palamas among the Turks and documents of his captivity as historical sources*, Speculum vol. XXVI, No. 1 (1951), s. 104-118.

lardan ve neşriyattan bahis ile bunların hepsinin “zengin ve kalabalık Rum şehirleri” faraziyesini desteklemediğini göstereceğiz.

J. Sölch’in İzmit, İznik ve Bursa hakkında makalesinden ²³ ve O. Dorn’ın *Islamische İznik* ²⁴ adlı eserinden sonra türkçede bilhassa Bursa üzerinde zengin arşiv malzemesine dayanılarak son senelerde bazı neşriyat yapıldı. Bunlar bilhassa Bursa Müzesi’nde mahfuz bulunan şer’iye sicil defterlerine dayanmaktadır ²⁵. Bursa Halkevi’nin dergisi olan *Uludağ* mecmuasında yapılan bol miktarda vesika neşriyatından sonra Kâmil Kepeci-oğlu’nun *Bursa hanları* (Bursa 1935), *Bursa hamamları* (Bursa 1938) adlı eserleriyle *Tarihî bilgiler ve vesikalar* adlı makalesi (Vakıflar Dergisi II (1942), 405-421), Neşet Köseoğlu’nun *Tarihte Bursa mahalleleri* (Bursa 1947), Kâzım Baykal’ın *Tarihte Bursa yangınları* (Bursa 1948) ile *Bursa ve Anıtları* (Bursa 1950) adlı mühim eseri bu arada zikre değer. Gerçekten henüz bu neşriyat hiç bir şekilde tatminkâr sayılamaz; bununla beraber bu siciller sayesinde, Osmanlı devrinde, başlangıçtan itibaren şehrin büyüüşü, âbideleri ve vakıfları, iktisadî ve içtimâî hayatı ile tam ve mükemmel bir tarihini yazmak mümkün olduğu görülmektedir.

Bursa’nın, fethi sırasında “tâli ehemmiyeti haiz” bir şehir olduğu hakkında Mükrimin Halil Yınanç’ın istidlâllerini ²⁶ reddetmek için kâfi delâile sahip değiliz. Kâzım Baykal’a göre ²⁷, Osmanlılar aldıkları zaman şehir, hisar mıntakasına münhasırdı. Osmanlı rivâyetlerine göre de uzun süren abluka esnasında “Bursa hisarından taşra kâfirün parmağını çıkartmayup taşra dahi bakmağa komaz oldılar” ²⁸. Kâzım Baykal, XIX. asır başlarına ait sicil kayıtların-

²³ *Historisch-geographische Studien über bithynische Siedlungen-Nikomedia, Nikäa Prusa, Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher I (1920).*

²⁴ Berlin 1941; ve *İznik*, Bursa Halkevi Yayını No. 11 İstanbul 1943; A. M. Turгут, *İznik ve Bursa Tarihi*, Bursa 1935.

²⁵ Bu siciller hakkında bak. benim, *Bursa şer’iye sicillerinde Fatih Sultan Mehmed’in fermanları*, Belleten 44 (1947), s. 693-694. Son yapılan tasnife göre oradakilerle daha eski olan A 199-808 No.lı sicili de ilâve etmelidir. Bu cilt, 860, 876, 877, 880, 885, 895, 897, 898, 900 tarihli muhtelif sicil parçalarını ihtiva etmektedir. 889-890 tarihli 471 varak tam bir sicil defteri de (No. A 4-4) bu eski defterler arasında mühim bir yer tutar.

²⁶ *Bursa*, İA, cüz 20, s. 810.

²⁷ *Bursa yangınları*, s. 8-9; *Bursa ve anıtları*, s. 13.

²⁸ Neşrî, Unat-Köymen neşri I. Ankara 1949, s. 119.

da Bursa hisarının doğusunu kuşatan bir Rum mahallesinin mevcudiyetini nazarı itibare alarak muhasaradan önce hisara dar bir varoşu da ilâve ediyor. Fetih sırasında Arnakis'in Bursa için verdiği 30 bin nüfus²⁹ yalnız hisar için fazladır. 1432 de Bursa'ya gelen B. de La Broquière'e göre³⁰, hisarda 1000 ev vardı. XVII. asrın ikinci yarısında Evliya Çelebi³¹ hisarda 2000 ev tahmin etmiştir. O zaman Orhan camiinin bulunduğu yerler bahçelik olduğu eski kayıtlardan anlaşılmaktadır³² (Fakat Kâmil Kepeçioğlu'nun iddia ettiği gibi, Umur Bey kitâbesinde bir "Aşağı hisar" dan³³ değil, "Aşağı Bursa" dan bahs olunmaktadır³⁴). Bursa'daki âbidelerin yapılış tarihlerine ve tarihî şahsiyetlerin adlarını taşıyan mahallelere göre³⁵ şehrin XIV. asır sonları ve XV. asrın birinci yarısında büyük bir merkez haline gelmiş olduğu anlaşılmaktadır³⁶.

Elimizde, Bursa'nın XV. asrın ikinci yarısında nüfusunu gösterebilecek mahiyette³⁷ mühim bir vesika vardır. Burada avâriz vergisi için şehir 5000 hane sayılmıştır ki, bundan şehrin nüfusunu ortalama bir hesabla 40-50 bin tahmin edebiliriz³⁸.

Bölgenin ikinci büyük merkezi olan İznik'e gelince, İbn Batûta'nın tasvirinden, Osmanlılar geldiği zaman şehir ne kadar düşmüş olduğu sarahaten anlaşılmaktadır³⁹. Yirmi sene kadar sonra

²⁹ Mez. mak. s. 115.

³⁰ *Le Voyage d'Outremer*, Ch. Schefer neş. Paris 1892, s. 135-136.

³¹ C. II, s. 9.

³² K. Kepeçioğlu, *Bursa hanları*, 3.

³³ Aynı yer.

³⁴ Karş. Kitâbenin fotokopisi, H. B. Kunter, *Kitâbelerimiz*, V.D. II, resim 92.

³⁵ Bak. N. Köseoğlu, mez. eser.

³⁶ Broquière, 1432 de burasını Osmanlı sultanının en iyi şehri olarak tasvir eder ("le meillure ville que le Turque aye", s. 132). Dağdan inen derelerle ayrılmış olan şehir muhtelif köylerden teşekkül etmiş gibi görünüyordu (s. 133). Şehir hakkında *Klaviho* ve *Tafur*'un mühim müşahedeleri için bak. Heyd II 352.

³⁷ Bursa Müzesi, Şeriye sicilleri, defter A 4-4, 409 a. tarih 4 Şevval 890 : "نفس بروسه اسكى سالغون دفتري موجينجه بش بيك خانه تخمين اولمشدر و ناحية بروسه ٧٣٣ خانه در"

³⁸ Salgun evden eve 15 akça olarak emredilmiştir. Her avâriz hanesi 3 ilâ 15 kişi olabilirdi (bak.Ö. Barkan, *avâriz*, İA, Cüz 11 (1942) s.15). Şu halde 5000 avâriz hanesi 15000-75000 kişi olabilir (kadın ve çocuklar haric). Bunun vasatisini alırsak 45 bin eder. Diğer taraftan Bursa gibi mühim bir siyasi ve ilmi merkezde avârizden muâf olanlar 5000 den aşağı olmamalıdır.

³⁹ M. Şerif terc, İstanbul 1333-1335 II, s. 342.

Palamas da aynı manzarayı tasvir etmektedir. Bu inhitat 1261-1331 yılları esnasında tedricen vukubulmuştu ⁴⁰.

“Bizans’ın ekonomik çöküntüsünün tesiriyle Marmara etrafındaki sanayici Rum şehirleri merkez olmak üzere yaylacı türklele Rum halk arasında Marmara iktisadî ünitesi diyebileceğimiz bir birliğin kendiliğinden doğmakta olması” nazariyesini tahlile devam edersek, burada bir de, Marmara bölgesine mahsus bir *iktisadî birlik* mefhumu buluruz. Bir bölgenin iktisadî bakımdan muhtelif kısımlarının birbirini tamamlayan ve böylece kendi kendine yeten bir iktisadi kül teşkil etmesi şeklinde anlaşılan bu mefhum, buraya, göçebe-şehirli ekonomik münasebetlerine tatbik olunabilir mi? Gerçekten, Yeni-çağların başlangıcında büyük millî monarşilerin teşekkülü ve milli iktisadiyatın şehir iktisadiyatı yerine kaim olması üzerine devletler *unités économiques* olarak telakki edilmeğe başlamıştır ⁴¹. Fakat Osman Gazi veya Orhan Gazi’nin beyliği için aynı mefhumun alınması, realite ile alâkası olmayan bir klişe kullanmaktan başka bir şey olmaz. Burada Akdağ, tasvir ettiği münasebetlere göre, olsa olsa Jean Brunhes’nin bulduğu bir tâbirle bir “iktisadî adacık” (*ilot économique*) den bahsedebilirdi. ⁴² Fakat bu da, Şark-Garp arasında büyük ticari-iktisadi münasebetler çerçevesinde, Osmanlı beyliği hakiki bir devlet hayatına geçtikten sonra, kuvvet ve mahiyetini süratle kaybeden arızî bir iktisadî bağılıktan ibaret olmalıdır. Bu devirde, yani Bursa alınıp Osmanlı beyliği hakkiyle kurulmuş sayılıncaya kadar da, bu “iktisadî adacık”ın etrafında beynelmilel ticaretin, ne kadar zayıflamış olursa olsun, faaliyet sahası mukayese edilemeyecek derecede geniş merkezleri bulunuyordu. Yani İtalya bahrî devletleri ile Bizans, Ege ve Karadeniz limanları, Kefe ve Trabzon arasında, keza İlhanî imparatorluğu ile Bizans arasındaki ticarî ⁴³ faaliyeti kastediyorum. Bahsettiği sanayici Rum şehirleri de, herhalde en aşağı yayla mahsullerine olduğu kadar İstanbul ve Marmara etrafında kaynaşan bu garpli tacirlere bağlı

⁴⁰ Arnakis, mez. mak. 115.

⁴¹ “Les Etats apparaissent de plus en plus comme des unités économiques” (H. Hauser - A. Renaudet, *Les débuts de l’âge moderne*, Paris 1929, s. 48).

⁴² Bak. Ch. Morazé, *Introduction à l’histoire économique*, Paris 1948. s. 43.

⁴³ Bak. Aşağıda: s. 639.

olmalıdırlar. Bizzat osmanlılar, daha Orhan zamanında yaptıkları muahedelerle, bu İtalyanların vaz geçilmez ticarî faaliyetlerine ülkelerini açmışlardır ⁴⁴.

Netice itibariyle diyeceğiz ki, Akdağ'ın "Marmara iktisadî ünitesi" dediği şey, gerek unsurları gerekse esas mefhum bakımından hakikatle teması olmayan bir faraziyeden ibarettir.

Bu faraziyeyi ilham eden esas telakkiye, yani Osmanlı devletini muayyen iktisadî âmillerin doğurduğu telakkisine gelince, iktisadî inkişafın, bu devletin kuruluşunda rol oynayan o kadar çeşitli ve karışık âmilier arasında ne yeğâne, ne de en mühim bir âmil teşkil etmediğini anlamak için, şu son yirmi, yirmi beş sene içindeki neşriyata bir göz atmak yeter ⁴⁵.

Esasen, Osmanlı devletinin menşinde iktisadî âmiller meselesine yeni temas edilmiş değildir. Daha önce Zeki Velidi Togan, Osmanlı siyasî kuvvetinin yükselmesine ait muhtelif âmillerin başında iktisadî bir âmili belirterek, Osman Gazi'ye ait bölgenin Bizanslılarla İlhanlılar arasında büyük ticaret yolu üzerinde olmasının, onun diğer beylikler arasında sivrilmesine yardım ettiğini ehemmiyetle kaydetmişti⁴⁶. Ona göre, Osman bey, tarihte ilk defa Bizans kaynaklarında (Pachimeres) 1302 hadiseleri münasebetiyle, büyük ticaret yolu üzerinde Bizanslıları rahatsız eden birisi sıfatiyle zikredilmiştir. Fakat Zeki Velidi Togan, Sakarya havzasına gelmiş olan Türkmen urugları arasında gâza propagandası yapan dervişlerin oynadıkları büyük manevi rolü de belirtmektedir ⁴⁷.

Gordlevski, Osmanlı devletinin menşini izah için pek hususî olan şu nazariyeyi ortaya atmıştır: "XIV. asırda ahilerle feodaller arasında açıkca beliren mücadele eski feodaller içinden zuhur eden Osmanlı sultanları tarafından durduruldu. Yeni sosyal guruplaşmanın ideologu ve feodalite düşmanları olan ahiler osmanlılar tarafından ezildiler"⁴⁸.

⁴⁴ Bak. Aşağıda: 646.

⁴⁵ Bilhassa F. Köprülü, *Les origines*. . ; Wittek, *The rise of the Ottoman Empire*, R. A. S. Monog. vol. XIII, London 1938.

⁴⁶ *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1946, s.323. -Yine bu eserinde (s.330) ilk osmanlı ekonomisinde, ölçülerde ve paralarda İlhanlı tesirlerine işaret etmiştir. Keza onun, *Mogollar devrinde Anadolu'nun iktisadî vaziyeti*, THİM,I s. 18 vd.

⁴⁷ Ay. eser, 323-325.

⁴⁸ *Küçük Asya'da Selçuklular devleti*, s. 111. A. İnan terc. T.T.K. da gayri matbu. Yukarıda gösterilen sahife numaraları kitabın aslına aittir.

Gordlevski'nin Selçukî nizamı hakkında öne sürdüğü noktai nazar da, yanılmıyorsam, Akdağ'a yabancı değildir: Gordlevski'ye göre, Selçukî devleti zamanla "ticaret sermayesi menfaatleri dairesine sürüklenmiş" (s.114), bizzat "büyük servet biriktiren feodaller ticarete girişmiş" (s.119) ve son zamanda devlet ahilerin hâkim olduğu korporasyon (lonca) ların nüfuzu altına düşmüş (s.110).

Bu noktai nazarla Akdağ'ın, Selçukî rejimini "kuvvetli korporasyonlar etrafında halkalanmış" "iktisadî-içtimaî kadro"; Osmanlı rejimini ise "siyasi müesseseler etrafında halkalanmadan ibaret yeni içtimaî-siyasî kadro" olarak vasıflandıran telakkisi arasında zannımca göze çarpan bir yakınlık vardır. Hattâ Gordlevski'nin şu cümlesi de bize o kadar yabancı değildir: "önceleri hudutlardaki akıncılar hayvan sürülerini buralara (kültür ülkelerine) getirir, süt mahsulleri et, yün vesaire ile mübadele ederek kendilerine lâzım olan şeyleri (meselâ dokuma) alırlardı" (s.114).

Bize göre, Osmanlı beyliği iktisadî inkişafını, herhalde esas itibariyle, göçebe-yerleşik mübadele sistemine borçlu olmamalıdır. Orhan zamanında beylik oldukça geniş bir bölgeye yayılarak Bizans'ı istihlâf ettiği ve Şarkla Garp arasındaki ticaret yolları üzerinde yerleştiği zamandır ki, bu iktisadî gelişme kendini göstermiştir. Orhan'ın cenevizlilerle ticaret muahedesi akd etmesi⁴⁹, kendi adına para bastırması, Bursa'da ilk büyük bedestanı yaptırması⁵⁰ bu gelişmenin ilk alâmetleridir.

Daha XV. asır birinci yarısında beynelmilel bir ticaret şehri haline gelen bu merkezde cenevizlilerin yanında *Levant*'ta iş yapan başlıca lâtin milletleri: katalonyalılar, floransalılar, venedikliler de yer almışlardır⁵¹. Orhan'ın bedestanından sonra Çelebi Mehmed zamanında Yeşil camie vakıf olarak İpek hanı adını alan ikinci büyük bedestan inşa edilmiştir⁵². Osmanlı devletinin inkişafı üzerinde iktisadî mevkii ne kadar mühim bir rol oynamış olursa olsun, bu devletin kuruluşunu esas itibariyle bir iktisadî âmile irca etmek, hele Akdağ'ın yapmak istediği gibi, mahallî göçebe-yerleşik iktisadiyatına mal etmek hakikate tamamiyle aykırıdır.

⁴⁹ Bak. Heyd, 258-259.

⁵⁰ Emir-han=Bey-hanı=eski bezestan bak. K. Kepeçioğlu, *Bursa hanları*, 3-4.

⁵¹ Broquière, 131-137.

⁵² Kepeçioğlu, 4-5.

Osmanlı devletinin doğuşunu izah ederken Fuat Köprülü ve P. Wittek, Bizans-Selçuklu hududundaki "Uc" cemiyet ve kültürüne esas olan ananevî gazi ruhunun büyük rolünü kuvvetle belirtmişlerdir⁵³. "Sâhib ül-ûcât" ı⁵⁴ dâr ül-harbe (devrin vesikalarında *yagilik* aynı manada kullanılmaktadır) doğru hâkimiyetini gittikçe daha ziyade yaymağa sevkeden dinamik bir âmil olarak Gazi ananesinin büyük rolü hiç bir zaman unutulmamalıdır⁵⁵.

Ömer Lütfi Barkan, vaktiyle Fuat Köprülü'nün belirttiği demografik âmile, nüfus hareketlerine birinci derecede bir ehemmiyet atfetmektedir. Geniş mikyasta arşiv malzemesine dayanan Barkan'a göre, Osmanlı fütuhâtı büyük çapta bir nüfus ve kolonizasyon hareketinin neticesidir⁵⁶. O, bu nüfus hareketinin ve yerleşmenin öncüleri olarak, "kâfirleri" yerlerinden koğan, toprak açan, zaviye sahibi şeyhlerin, abdalların, ahilerin (bu sonunculara ait 36 vesika veriyor) büyük rolünü belirtmekte ve esasen bu dervişlerin bazan bir kabile reisi olduklarına da işaretle hareketin göçebe unsurlarla alâkasını göstermektedir.

Osmanlı fütuhâtının mühim bir cephesini ortaya koyan bu değerli tetkikatın umumî neticelerinde ileride biraz değişiklik yapmak lâzım geleceğini sanıyorum. Evvelâ, fütuhâtın muhtelif devirlerinde bu nüfus hareketinin tesiri farklı olmalıdır. Çünkü Sırbistan, Arnavutluk fütuhâtında yerleşmek için toprak arayan kitleleri göremiyoruz. Yukarı Makedonya ve Arnavutluk'ta Paşa-Yiğit bey'le gelmiş Saruhanlılar, Tesalya'da Turahan bey'le gelmiş "Türk aslından" sipahiler bir kaç yüzle ifade edilebilecek küçük gruplar teşkil etmektedirler⁵⁷. Buna mukabil Paşa li-

⁵³ F. Köprülü, *les origines...*, s.94, 101 vd.-P. Wittek, *The rise of the Ottoman Empire*, London 1938, ve orada gösterilen daha önceki tetkikleri. Z. V. Togan (mez. eser, s.324) in bu "Gazi ruhu,"nun menşei hususunda fikri farklıdır.

⁵⁴ Tâbir 'Aynî tarafından ('İkd ul-cumân H. 799 vekâyii) Yıldırım Bayezid için kullanılmıştır.

⁵⁵ Gazi ideolojisinin mahiyeti ve Osmanlı fütuhâtında oynadığı rol hakkında menâkıpnâmeler, bu arada bilhassa Fuat Köprülü'nün güzel bir tahlil ile tanıttığı *Saltukname (Anadolu Selçukluları tarihinin yerli kaynakları)*, Belleten, sayı 27. s.430-441, Krş. A. Erzi, Belleten 55, s. 599) henüz işlenmemiş zengin kaynaklardır.

⁵⁶ *Osmanlı imparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve Temlikler*, VD II (1942).

⁵⁷ Başbakanlık Arşivi'nde yaptığımız bu tetkiklerin neticelerini ya kındaneş-redeceğiz.

vasında Meriç nehri havzasında kuvvetli yürük grupları ve oldukça çok miktarda zaviyeler (Barkan'ın verdiği rakamlara göre⁵⁸ Paşa livasında 67 zaviye) XIV. asır ikinci yarısındaki fetihlerde bu gibi unsurların oldukça mühim bir rol oynadığı nazariyesine delil olabilir. Fakat umumî olarak Ö. Barkan'ın görmek istediği gibi kendiliğinden büyük nüfus kütlelerinin muhacereti, "Anadolu'da büyük bir izdiham halinde tekâsüf eden Orta Asya göçlerinin" (284) "Garba doğru bir akını", "Türk nüfusunun mütemadiyen garba doğru taşması" (291) nı öne sürmek realiteye temamiyle uygun görünmüyor. Rumeli'ye fetih sırasında muhaceretlerin büyük kısmını kendiliğinden akın eden nüfus değil, devlet tarafından zorla sürülen (umumiyetle göçebe) unsurlar teşkil ediyordu. Hatta Osmanlı devleti, Rumeli'de askerî hizmetlere kâfi adam bulamadığı için, muhafaza ve sefer kuvvetlerinde bizzat yerli hıristiyan ahaliyi ve hıristiyan sipahileri kullanmak zaruretini duyuyordu.

XVI. asır birinci yarısında Rumeli'nin bazı bölgelerinde avâ-rıza tâbi müslüman-hıristiyan nüfusu nisbeti hakkında şu tablo bir fikir verebilir⁵⁹.

		Hıristiyan hane	Müslüman hane
İlbasan	Livâsı	8301	484
Ohri	„	32648	623
Yanina (Yanya)	„	32056	135
İskenderiye	„	23355	371
Tırhala	„	12763	461
Mora	„	48508	872
Karli	„	31266	-

⁵⁸ Mezkur makale, s. 301.

⁵⁹ Başbakanlık Arşiv U.Md. Tapu def. no. 367-İbrahim Paşa birinci vezir, Ayas Paşa ikinci vezir sıfatıyla zikredildiğine göre du defter 1524-1536 yılları arasında yazılmış olmalıdır (karş. Cavit Baysun, *Ayas Paşa*, İs.An. cüz 11, s.46) - Yukarıdaki rakamlar avâriz hanelerini göstermektedir. Burada *mücerred* (bekâr) ları ve *bîve* (dul)leri almadık. Meselâ Yanina'da (Yanya) ayrıca 13 müslüman 3046 hıristiyan mücerred vardır. Diğer taraftan Askerî sınıf, ve gayri avâriz haneleri yekûnlara dâhil değildir. Mesela İskenderiye livasında 1270 avârizdan haric kimse vardır. Rumeli'de sağ kol kazalarında 96.329 haneden 12.464 ü avârizdan muâf idiler (Barkan, *avâriz*, İs.An.cüz 11,s.15). Askerî sınıf, büyük çoğunluğu müslüman olup küçük bir nisbette dir (meselâ İskenderiye'de 461 kişi). Şu halde yukarıdaki tablo müslüman - hıristiyan reaya nisbeti hakkında ancak umumî bir fikir verir.

Bu tablodaki rakamlar Rumeli'nin mühim bir kısmı için büyük "bir nüfus taşmasının" vuku bulmuş olduğunu isbat edecek mahiyette görünmüyor⁵⁹a. Nihayet XVI. asırda bulunduğumuza göre bu nüfus içinde mühtediler de az olmamalıdır.

Nüfus meselesi bizi asıl konumuzdan uzaklaştırmış görünüyor. Fakat Akdağ'ın aynı nüfus nazariyesinden bir takım büyük neticeler çıkarmağa kalkıştığını göreceğiz.

Akdağ'a göre, büyük Türk kütlelerinin, bilhasa göçebelerin, Rumeli'ye geçişi "iktisadî bir canlılık" yaratmıştır, "yüz binlerce anavatanının her ne maksatla olursa olsun, muvakkat veya daimî bir şekilde Rumeli'de bulunuşu"ndan şu neticeye varıyor: "Rumeli'nin Anadolu'yu çok ileri geçtiği ve Osmanlı imparatorluğunun en rahat ve huzur içinde bir sahası haline geldiği hayretle görülmektedir" (s. 507).

Böylece Akdağ'ın nazariyesinin ikinci kısmına, yani "Marmara ünitesinin" Balkanları ve Anadolu'yu içine alması safhasına geçiyoruz.

OSMANLI BEYLİĞİ, BALKANLAR VE ANADOLU :

Akdağ, Balkanların, "Marmara çevresine olan iktisadî bağıllık zaruretler"inden bahsediyor.

Ona göre, XV. ve XVI. asırda Anadolu'da kıtlık olunca Rumeli'den zahire ve hayvan geliyor; "eğer böyle hâdiseler XIII. ve XIV. asırda da görülmüş ise bu hal Balkan kavimleri ile türklerin Osmanlı hâkimiyetinden evvel de birbirleriyle temas etmiş olmalarına delâlet eder" (s. 500). Anadolu-Rumeli bağıllığını isbat için bu vasıtalı delile bir başkası eklenmektedir: Vasiliev'den naklen "İznik imparatoru J. Vatatzès'in zamanında (1222-1245) Anadolu'da bir defa kıtlık olmuş, zengin Türk halkı kitle halinde İznik İmparatorluğuna dolarak pek çok zahire almışlardı" deniyor.

Osmanlıların yayılışı esnasında "Marmara ünitesinin" Balkanlarla bağıllığı hakkında bu delillerden birincisi Akdağ'ın tipik delillerinden biridir. İkincisine gelince, bu delilin de mevzu ile alâkası çok şüphelidir. Evvelâ Vasiliev'den yapılan bu nakilde ⁶⁰ ufak

⁵⁹a Bununla beraber kati hükümlere varmak için, Ö.L. Barkan'ın 1951 İstanbul Müsteşrikler Kongresinde, tebliğinde bildirmiş olduğu mühim tetkikatın neticelerini beklemek lâzımdır.

⁶⁰ *His. de l'empire byz.* II, s.225.

bazı hataları düzeltmek lâzımdır: aslında “zengin Türk halkı”ndan değil, sadece “türklerden” bahs olunmaktadır. Sonra Vatatzès’in imparatorluğu 1254 yılına kadar sürmektedir. Nihayet bu imparatorun Balkanlarda hâkimiyeti ancak son sekiz yıl içinde teessüs etmiştir. Farz edelim, zahire Rumeli’den İznik imparatorluğu arazisine taşınmış olsun, o takdirde de Osmanlı fethinden bir asır önceki bu arızî hadise Rumeli-Anadolu iktisadî bağıllığına nasıl delil gösterilebilir? Bize göre Akdağ, bu delil ile sadece İznik imparatorluğu ile Selçukî sultanlığı arasında yeni bir “iktisadî ünite” kurabilirdi.

Yukarıda yazarın, XIV. asırda bir taraftan Anadolu’nun iktisadî inhitatını anlatırken öbür taraftan, aynı zamanda Suriye-Anadolu-Balkanlar arasında faaliyeti genişleyen bir kervan yolunun Anadolu-Rumeli bağıllığını arttırdığından bahsettiğini söylemiş-tik. Bunun için bir kaynak gösterilmemiştir. Broquière’den⁶¹, yani 1432 de yapılmış bir müşahededen faydalanan Heyd’e göre⁶² Suriye kervanları mallarını Bursa’da boşaltmakta ve Peralı cenevizliler bu mallardan (baharat) almak için buraya gelmekte idiler (hakikatte bu kervan Osmanlı padişahının kendi memleketinden hacca gidenler için teşkil ettiği bir haç kervanı idi⁶⁴. Fransız seyahatçının söylediklerine göre üç bin deveden müteşekkildi⁶⁵, tabii aynı zamanda bir ticaret kervanı vazifesini görüyordu), fakat mezkûr kervan yolunun Balkanlara kadar uzandığına dair hiç bir delil yoktur. Acaba Akdağ yine XVI. asra ait vakıaları ilk devirlere teşmil mi etmek istiyor? Leaf, Anadolu ile Balkanlar arasında hiç bir zaman beynelmilel ticaretin meydana getirdiği bir kara yolu olmadığını söylerken^{65a} büsbütün haksız değildir.

XIV. asırda Balkan iktisadiyatı için müsbet olarak bilinen vakıa şudur ki, Balkan kavimleri için ehemmiyetli olan başlıca merkezler: İstanbul, Selânik, Raguza ve nihayet Edirne, yine Balkanlarda idi ve Balkan iktisadiyatı denizlere, zengin garp tüccarlarının büyük ölçüde alış veriş yaptığı ticaret limanlarına çevrilmişti. İtalyan bahrî devletleri, Ege’de, Karadeniz’de ve Akdeniz’de her taraf-

⁶¹ Broquière 137.

⁶² s. 352.

⁶⁴ Broquière, 58-59.

⁶⁵ Broquière, 55.

^{65a} *Trade routes and Constantinople*, Ann. Brit. Scho. at Athens, No. XVIII (1911—1912), s. 304-306.

ta Balkan yarımadasının belli başlı mahreclerine yerleşmiş bulunuyorlardı. Yukarıda zikrettiğimiz büyük merkezlerden başka Akkerman (Moncastro), Sozopolis (Süzeboli), Anchialos (Ahyoli), bir Buğday pazarı olan Tekirdağ⁶⁶, esir pazarı olan Gelibolu, Enez, Ağrıboz adası karşısında Phtelion, Tesalya buğdayını ihrac eden Bodonitza, Mora'da Modon, Koron, Arnavutluk kıyılarında Leş (Alessio), Dıraç gibi şehir ve limanlar, Ege'deki adaların hemen hepsi lâtinlerin ya doğrudan doğruya ellerinde bulunan, yahut ticarî ajanslarının yerleştiği düğüm noktalarıdır⁶⁷.

Heyd'de oldukça belirtilmiş olan bu hakikatı Akdağ bilmezlik edemezdi. Rumanya, Bulgaristan, Trakya ziraatçı halkı için Edirne, Selânik gibi merkezler ve bu merkezlere götüren yolların Osmanlıların eline geçmesinin ehemmiyetine kendisi de işaret etmektedir (s.500). Fakat iktisadî neticeler doğuran bu siyasî olayların "Marmara ünitesi"yle artık bir alâkası yoktur ve bu mühim bir noktadır. Çünkü ısrarla üzerinde duruyoruz ki, Osmanlı siyasî nizamı bir iktisadî vahdetin mekanik neticesi değildir; belki aksi vakidir. H. Sée ve Brătianu⁶⁸ gibi iktisatçı ve tarihçiler, tamamiyle siyasî mahiyette hadiselerin, meselâ bir imparatorluğun büyümesi veya inhitatının bir iktisadî organizasyonun şartlarını tayin edeceğini bilhassa belirtmişlerdir.

Meselâ XIV. asırda, Bursa ile Rumeli arasındaki ticarî-iktisadî bağların, Raguzaya veya Selânik'le — bilvasıta Batı âlemi ile — aynı bölge arasındaki bağlardan daha kuvvetli olduğunu iddia edebilmek için ne biliyoruz? Sonra, acaba Raguzaya veya Selânik bir Balkan imparatorluğunun iktisadî temeli olacak bir "ünite" doğuramadılar da, "Marmara ünitesi" bu mazhariyete nasıl erişti? Evet, bu hususta derhal bir çok başka sebepler sıralanabilir ki, bunların "Marmara iktisadî ünitesi" ile hiç bir alâkası yoktur.

Diğer taraftan İstanbul şüphesiz eski canlılığını muhafaza

⁶⁶ Brătianu, *Etudes byz.*, 167.

⁶⁷ Bu bahiste: Heyd, 257-313; Brătianu, *Recherches sur le commerce de la mer noire*, Paris 1929; M.Silberschmidt, *Venedik menbalarına nazaran Türk İmparatorluğunun zuhuru zamanında Şark meselesi*, Alm. çeviren Köprülüzade A. Cemal, İstanbul 1930 (orada bilhassa Bayezid'in İstanbul'u düşürmek için buğday nakliyatından nasıl faydalanmak istediği belirtilmiştir).

⁶⁸ G.İ.Brătianu, *Etudes*, s.178; H.Sée, *Matérialisme historique et interprétation de l'histoire*, Paris 1927.

edememekle beraber ⁶⁹, Akdağ'ın iddia ettiği gibi "Marmara ünitesi" karşısında tamamiyle düşmüş değildi. Beynelmîlel ticaret merkezi ve transit yolu rolünü oynamaya devam etmekte idi. Daha 1436 da bile floransalılar İstanbul ile kendileri doğrudan doğruya seyrü sefer tesis ettikleri zaman buna büyük bir ehemmiyet vermekte idiler ⁷⁰. Her yıl Venedik'ten İstanbul'a dört gemi hareket ediyordu ⁷¹. Fakat şimdi İstanbul'un iktisadî faaliyetini bilhassa bir Ceneviz kolonisi olan Pera temsil etmekte idi.

Nicephorus Gregoras'un bildirdiğine göre ⁷² İstanbul gümrüğü 30 bin altın (*solidi*) gelir sağlarken, Pera'nınki yılda 200 bin getirmekte idi. 1453 de İstanbul fethinde Venedikliler kendi kayıplarını 200 bin duka olarak hesapladılar ⁷³.

Witteck, Osmanlıların "ön Asya için halâ ticârî bir merkez olmakta devam eden Bizans İstanbul'una bağlılığını" ehemmiyetle işaret etmektedir ⁷⁴.

Lâtinlerle ticaret o kadar vaz geçilmez bir mahiyette idi ki, bizzat Osmanlılar Balkanların ve Anadolu'nun mühim bir kısmını kendi hâkimiyetleri altına aldıktan sonra, Levant'taki bütün lâtin milletleriyle ve Balkan ticaretinde o kadar mühim bir mevkileri olan Raguzalılarla yaptıkları anlaşmalarla, bunların eski ticaretlerine serbestce devam etmelerine müsaade ettiler.

Cenevizliler daha Orhan zamanında ⁷⁵, Venedikliler, Brătianu'nun ortaya koyduğu gibi ⁷⁶, herhalde 1366 dan önce bu gibi ticari müsaadeler aldılar, veya, bunun için müzakerelerde bulun-

⁶⁹ Bak. Heyd, 284 - bu devirde İstanbul nüfusu tahminlere göre 40-50 bine kadar düşmüştür (L. Bréhier, *La civilisation byz.*, Paris 1950, s. 83; ve bilhassa A. M. Schneider, *Die Bevölkerung Konstantinopels im XV. Jahrhundert*, Nahr. der Aka. der Wissen. in Göttingen, Phil.-His. Klasse 1949, s. 237).

⁷⁰ Heyd II 299.

⁷¹ Heyd II 284.-Aynı tarihlerde yeni bir canlılık gösteren Mısır ticareti için Venedikliler İskenderiye'ye 8-13 gemi göndermekte idiler (Heyd II 453).

⁷² Stein, mez.makale, s. 10; Brătianu, 168; Bréhier, *Institutions byz.*, 276.

⁷³ Tedaldi'ye göre 40 bin (Heyd, II 308).

⁷⁴ *De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople*, Rev. des Etudes Isl., 1938, cahier I, -Türkçe terc. Belleten, 27(1943), s.568.- Neşri'nin naklettiği bir rivayete göre (Taeschner neşr. 97) Timur'un Yıldırım Bayezid'i serbest bırakmak için istediği 90 bin florinin İstanbul'dan istikraz edilmesi düşünülmüştür.

⁷⁵ Bak. Heyd, 258-259.

⁷⁶ Brătianu, *Etudes*, 167.

dular. Osmanlı hükümeti evvelâ bu geniş ticarî faaliyetin gümrük, mukataa vesaire yoluyla devlet hazinesine getirdiği büyük gelirleri kaybetmek istemezdi. Onun için gümrük hususunda hassas davranıyor, veya, bu ticaret kolonilerini birer birer yıllık haraca bağlıyordu. Bu durum Paleologların boyun eğdiği açık kapı siyasetinin terkinden başka bir şey değildi⁷⁷. Öbür taraftan, yüksek sınıfın ihtiyaçlarını karşılamak üzere pahalı Floransa kumaşlarını getiren, Osmanlı ülkelerindeki mahsulâtı ve ticaret maddelerini alan, “uculardan akıp gelen esirleri başka memleketlere bilhassa Mısır’a götürerek kıymetlendiren, Bursa, Edirne, Gelibolu pazarlarını canlandıran bu tüccarların vücudunu Osmanlılar daima elzem saymış olmalıdırlar.

Burada şunu tebarüz ettirmek yerinde olur ki, Osmanlı hükümetinin bir ticaret siyasetine yabancı olduğu katıyen doğru değildir⁷⁸. Heyd gibi bir âlimin dahi muayyen peşin-hükümlerin tesiri altında osmanlıların ticarete aykırı bir zihniyet temsil ettikleri, bu suretle Levant ticaretini baltaladıkları nazariyesi artık terkedilmektedir. Fakat henüz Osmanlı devletinin iktisad politikası ve teşkilâtı hakkında fazla bir şey bilmediğimiz de doğrudur. Ancak, Akdağ’ın yaptığı gibi çok umumî faraziyelerle bu mevzuu aydınlatmak değil, bilâkis yolumuzu şaşırarak ve yanlış istikametlere sürüklenmek tehlikesi vardır. Dünya ticaret tarihinin büyük bir inkilâp devrinde bu ticaretin yolu üzerinde kurulan Osmanlı imparatorluğunun bu cephesi, şüphesiz, araştırmaların bugünkü durumunda, mahdut mevzularda tahlilî sağlam tetkiklere başlamakla biraz aydınlanabilecektir⁷⁹.

Rumeli’nin Anadolu ile ve “Marmara ünitesi” ile bir devlete vücut verebilecek kuvvetli iktisadî bağlılığı nazariyesinin mahiye-

⁷⁷ Osmanlılar, eskiden alınan gümrükleri iadedden başka bir şey yapmıyorlardı (Heyd, 318).

⁷⁸ Yıldırım Bayezid’in buğday siyasiti için bak. not : 67. Onbeşinci asırda gazi muhitine ait bir rivayette deniyor ki :

« أما پادشاه قپوسنا اهل معامله بازگانکم حاکم اولا بو قدر اولدغنه داخی شکر اچمک کرکدر »
(Anonim *Tevârih-i Âl-i Osman*, Giese neşr. s. 99).

⁷⁹ Evvelce bir yerde işaret ettiğimiz gibi (*Bursa şer’iye sicillerinde Fatih Sultan Mehmed’in fermanları*, Belleten sayı 44) Bursa Şer’iye sicilleri XV. asırda Osmanlı ülkesinde iktisadî hayat, ticaret şartları, yabancı tüccarların durumu hakkında çok zengin bir kaynak teşkil etmektedir.

tini bu suretle gösterdikten sonra, şimdi yine aynı iktisadî ünitenin Anadolu'yu içine alması hakkında ileri sürülen ikirlere geçebiliriz.

Selçuklu Anadoluşunun XIII. asır sonuna doğru iktisadî sükutu için, ileri sürülen sebepler şunlardır:

1- Papa müslümanlarla ticareti men' etmiştir; 2- Avrupa'da sanayi ilerlemiş ve bu suretle Şark, garpliler için yalnız "ham maddeyi yerinde almıya geldikleri bir istismar sahası" olmuştur.

Heyd'de öne sürülen bu ticaret yasağı⁸⁰ ancak Papalık arazişinde zengin şap madenleri keşfolunduktan sonra bu madde için kısmen yürürlüğe konabilmiştir⁸¹.

İkinci faraziye, modern bir gelişmenin, yani XVIII. asırdan itibaren Garp sanayiinin Şark memleketlerini sadece birer ham madde pazarı mevkiine düşürdüğü olayının bu uzak devirlere tatbikinden ibarettir⁸². Bu iktisadî inkilâp hakiki manasıyle ancak XVIII. asırda kendini göstermiştir⁸³. XVI. hattâ XVII. asırda bile Levant'tan Garbe mühim miktarda sof, pamuklu bezler, pamuk ipliği, maroken gibi mamulat gönderilmekte idi⁸⁴. Anadolu Selçuklu devleti için ise, şimdiden kat'i hükümler vermek pek mevsimsizdir⁸⁵. Yalnız şu kadarına işaret edelim ki, "İktisadî hadiseler temel hadiselerdir" klişesine bağlı kalırsak,

⁸⁰ 55, 350, 570-571

⁸¹ H. Hauser-A. Renaudet, *Les débuts de l'âge moderne*, Paris, 1929, s. 49. F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de philippe II.*, Paris 1949, 334.

⁸² Akdağ, bu devirde Avrupa'da sanayi geliştiği başlıca merkezler olarak Şimali İtalya ve Felmenk'den bahsediyor (s.501); onun H.Pirenne'de gösterdiği sahifelerde (161, 167) *Pays-Bas* ve *Flandre* kelimeleri vardır.

⁸³ H.Sée, *Les origines du capitalisme moderne*, Paris 1936, s.132 vd.

⁸⁴ P. Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*, Paris 1896 I s. 269-279, 374, 384, 422; II, 456.- Fakat XVIII. asırda artık Ankara sofü Fransa'ya ihraç edilemiyordu (s.450). Lille, Amiens, Arras'da sof (*camelot*) imal edilmekte idi (II, 457). Buna mukabil Fransa 1788 de, Musul, Mardin, Diyarbakir, Ayıntab, Kilis ve Antakya'da dokunmuş 2 milyon liralık pamuklu bezi aldı (II, 458).

⁸⁵ Gordlevski'nin eseri (*Küçük Asya'da Selç.*) sınıf mücadelesi ve tarihi mad-diyecilik görüşünde mahbus kaldığı ve kaynakların sathî bir şekilde tetkikinden çok defa aykırı neticeler çıkarıldığı için tatmin edici değildir. Fuat Köprülü, Mükrimin Halil Yımanç ve Osman Turan'ın Selçuklu devri üzerinde tetkiklerini tamamlamaları, Osmanlı tarihinin ilk devrinin aydınlanmasına da ziyadesiyle yardım edecektir.

bir bölgede siyasî hadiselerin iktisadî gelişmelere yardım ettiği kadar bunları nasıl baltalayabildiğini de anlayamayız. Meselâ Şarkta, Mogol devletlerindeki, Kuzeyde Altunordu'daki iç kav-galar, Anadolu'da Tevâif-i mülûk devrine yol açan siyasî buhran şüphesiz bizzat iktisadî hareketleri tayin eden hadiseler olarak dikkatten uzak tutulamaz.

Akdağ'ın nazariyesine göre Selçuki Anadolu'su iktisaden düşmüş ve "binnetice Marmara ünitesi,,nin mahrekine girmiştir. Bu bağılılığı göstermek için şu vakıa zikrediliyor:

"Anadolu'daki iktisadi değişikliğin kadro dışı ettiği çeşitli iktisadi-içtimai zümrelere mensup pek çok insanların gelip kendilerine (osmanlılara) katıldıklarını gördüler" (s.503).

Fuat Köprülü, bu muhaceretin sebeplerini tahlil etmiş ve bu unsurların büyük bir kısmının Anadolu'ya dışardan, Orta Asya ve İran'dan geçtiğini tesbit etmişti ⁸⁷. Osmanlı idari, askeri kadrolarına girmek üzere sadece Anadolu'dan değil, doğrudan doğruya İran'dan, Deşt-i Kıpçak'dan, Mısır ve Suriye'den bir çok unsurlar gelmiştir. Şüphesiz daha iyi bir istikbal ümidi ile bu tarafa, "uc" lara gelen bu insanları iktisadi bir inhitatin "kadro dışı" ettiği unsurlar olarak telâkki etmek ve sadece bundan bu memleketlerin iktisadi inhitatına karar vermek pek insafsızlık olur. Umumiyetle kabul olunan bir hakikattir ki, bu muhacirlerin büyük bir çoğunluğunu göçebeler, yani Akdağ'ın "korporasyonlar nizamı" ile en az ilişkisi olan sınıf teşkil ediyordu. Yukarıda bu nüfus taşması nazariyesinin de bir az mübalagaya kaçtığına ve yeniden ele alınması lâzım geldiğine işaret etmiştik.

Akdağ, faraziyelerini isbata çalışırken daha bir takım iddialar serd ediyor ki, her biri evvela ciddi tetkikler isteyen meselelerdir:

1- Fethedilen yerlerde "köy,,lerin tımarlı sipahiliğini kabul eden yarı göçebe Türk halkından bahsediyor (s. 505). Bunlar aynı zamanda "Rum halkın ekonomik hayatlarına tamamlayıcı ve işledikleri mallarını istihlâk edici bir unsur olarak" geliyorlarmış.

2- Fethedilen yerlere gidenler "Anadolu'ya olan bağlarını kesmemekte idiler. Hele tayini, nakil ve azilleri sık olduğundan

⁸⁷ F. Köprülü, *Les origines...*, 34-55; ve, *Osmanlı İmparatorluğunun etnik menşei meseleleri*, Belleten sayı 28 (1943) 265-313.

dolayı memuriyetleri hemen daima muvakkat olan kadı, müderris müftü, sancak beyi, beylerbeyi gibi büyük memurlar gittikleri yerlerde nadiren yerleşiyorlardı”.

Burada sadece şunları işaret edeceğim : 1- Arşiv’de en eski tımar defterlerinde⁸⁸ tımar sahipleri menşeleri itibariyle, yerli eski sipahilerle, gulâmlar, kapıkulları ve ufak bir nisbette sürgünlerden ibarettir. Ancak bu sonuncu gruptakiler, Anadolu’nun muhtelif yerlerinden zorla sevk edilmiş müslüman türklere dir. Eski Tırhala defterlerinde de⁸⁹ küçük miktarda “Evrenuz beyle Anadolu’dan gelmiş Türk” lere rastlıyoruz. Fakat Rumeli’de göçebe türklere umumiyetle *yürük* adı altında ayrı bir statüye tâbi olup tımarla alâkaları yoktur⁹⁰. Şimdiye kadar sanılana mugayir olarak tımar sisteminde de gulâmlar, ekseriyeti teşkil etmekte idiler. Fütühat devrinde Türk göçebelerin fetholunan memleketlerde tımarlı sipahi olarak yerleşmesi nazariyesi yanlış eski bir nazariyedir.

2- İkinci iddia bir *anachronisme*’dir. Osmanlı büyük memurlarının sık sık yerlerinin değiştirilmesi çok sonraki devirlere ait bir usuldür. XV. asra ait eski defterlerden ve kroniklerden, valilerin aynı yerde vazifelerini uzun zaman muhafaza ettiklerine dair bazı misaller verelim: 1428 de Rumeli beylerbeyi olarak gördüğümüz Sinan bey⁹¹, 1432 de halâ orada idi⁹². 1439 da ölünce⁹³ yerine Rumeli beylerbeyi olarak Şahabeddin Şahin paşa geldi. 1444’de kısa bir ayrılıktan sonra o, 1445 ve 1446 yıllarında halâ Rumeli beylerbeyi idi⁹⁴. Halefi Karacabey 10 yıl bu

⁸⁸ H.835 tarihli Arvanid ve Premedi tımar defterleri (Başbakanlık Arşiv U.Md, A.1/1 ve Maliye’den müdevver defterler No. 231).

⁸⁹ H.859 tarihli Tırhala sancağı defteri, Arşiv. Maliyeden müdevver defter. No. 167; H.871 tarihli Tırhala s. defteri, Maliyeden müd. No. 66.

⁹⁰ Yürükler için bak. C. Truhelka, *Über die Balkan Yürüken*, Rev. Int. des Etudes Balcaniques, I (1934) 89-99, A. Refik, *Anadolu’da Türk aşiretleri*, 966-1200, İstanbul 1930, mukaddime I-XI.

⁹¹ Iorga, GOW, I 396 - karş. Neşri (Taeschner neşr.), 164.

⁹² Broquière 180.

⁹³ Oruc, (F. Babinger neşr. Hannover 1925), s. 51.

⁹⁴ Oruc, s.51, 64; Iorga I 426-427; Neşri (Taeschner) 170, 172, 179. Hoca Sadeddin, Kula Şahin’le Hadım Şahabettin’in aynı şahıs olduğunu bilmiyor (Tâc. I, 393).

mevkide kaldı. H.859 da Tırhala sancak beyi olarak gördüğümüz Ömer bey H.871'de halâ orada idi⁹⁵. 1422 de Ergirikası (Arnavutluk'ta) sancak beyi olan Evrenuz oğlu Ali bey 1432 de halâ mevkiini muhafaza etmekte idi. Gerek II. Murad gerek Fatih Mehmed devri için bu misalleri çoğaltabiliriz⁹⁶.

Akdağ, işte bu suretle Rumeli ve Anadolu'yu da "Marmara ünitesi"ne bağladıktan sonra normal genişliğine kavuşan devletin "Osmanlı memleketlerinin büyük iktisadî ünitesi" haline geldiğini iddia ediyor ve ilâve ediyor: "Osmanlı devleti kendi kendine yetecek bütün iktisadî unsurlara sahip bulunuyordu. Sinaî ve ziraî mahsulleri yetiştirecek bir durumda idi ve büyük iktisadî ünite adını bunun için kullanıyoruz" (s.509).

Osmanlı imparatorluğu teşekkül ettikten sonra muhtelif bölgeleri arasında bir sistem teşkil edecek şekilde iktisadî bağlar faraziyesi müsmir bir fikirdir. Fakat geniş tetkikler isteyen bu mesele, şüphesiz Osmanlı memleketlerinin yetiştirdiği mahsulâtı ve yaptığı mamulâtı sayıp dökmekle halledilmiş sayılamaz.

PARA DARLIĞININ HAKİKİ SEBEBLERİ :

Akdağ, burada Osmanlı imparatorluğunun dünya ticaretinde yeri ve iktisadî rolü gibi büyük meseleleri ele alıyor. Bu hususta, hiç olmazsa şimdilik meseleleri doğru ve sarîh bir şekilde vazedebilmek için, dünya ticaret şartlarındaki inkişafı nazarı itibara almak gerekir. Bu yapılmadığı için, yalnız Osmanlı imparatorluğunun dünya iktisadî nizamındaki yeri değil, bizzat bu imparatorlukta bir çok büyük iktisadî hareketlerin hakiki sebep ve âmilleri anlaşılammış ve bir takım yanlış tefsirlere gidilmiştir. Meselâ o kadar mühim iktisadi-içtimai neticeleri olan para hareketleri, dünya kıymetli madenler piyasasında vukua gelen büyük değişikliklerle sıkı sıkıya ilgilidir. Yazar, Osmanlı devletinin kıymetli madenleri garpten alıp şarka aktarmasının sebep ve mahiyetini de tayin edememiş ve bundan Osmanlı ekonomisinin mütemadi yıkımı neticesini çıkarmıştır. Bununla münase-

⁹⁵ H. 871 t. Tırhala def.

⁹⁶ III. Murad zamanında sancak beylerinin 3 yılda bir azlolanması kaidesi çıkarıldı (bak. H.A.R.Gibb-H.Bowen, *Islamic society and the West*, v.I, Part 1, London 1950, s. 145).

bettar bir mesele, yani Osmanlı ticaretinin aktif mi, yoksa pasif mi olduğu meselesi tetkik ve münakaşa olunmadan bu ticaretin pasif olduğu kabul edilmiş ve böylece para darlığı ve iktisadî inhitat nazariyesi desteklenmek istenmiştir.

Akdağ, bir çok yerlerde, sebeplerini bir türlü açıklayamadığı "müthiş bir para darlığı"ndan ve bunun müthiş neticelerinden bahsetmektedir. Halbuki bu nokta lâyikiyle araştırılınca, bir çok hadiselerin bambaşka bir manası olduğu anlaşılacak ve bir çok meseleler kendiliğinden açık ve aydınlık bir hal alacaktır.

Fatih devrine ait neşrettiğimiz bir vesika⁹⁷, Osmanlı imparatorluğunda piyasada mümkün mertebeye çok gümüşün para haline getirilmesi maksadiyle şiddetli tedbirler alındığını göstermektedir. Bu "gümüş yasağı"nın yeni akça çıkarılması ile alâkalı tarafına ileride temas edeceğiz. Esasen, yeni akça çıkarılmasına, diğer sebepler yanında bizzat bu para darlığına bir çare bulmak düşüncesi de âmil olmakta idi; çünkü bu suretle şahıslar elindeki külçe gümüşün paraya çevrilmesi mecburi oluyordu⁹⁸. Fatih Mehmed, 1454'de Venedikle yaptığı anlaşmada idhal olunan külçe veya sikke halinde

⁹⁷ *Fatih Sultan Mehmed'in fermanları*, vesika 2.

⁹⁸ Aynı yer.-Her halde bu *yasak* kaideleri İslam'da çok eski bir ananeye dayanıyordu. Narşahi'ye göre Milâdî VIII. asır sonuna doğru Buharalılar, tedavülde kalkan gümüş paraları yerine para bastırmak isteyince bunun mahalli ihtiyaçlara mahsus olup eyaletten dışarı çıkarılamıyacak şekilde olmasını validen rica ettiler (W.Barthold, *Turkestan down to the Mongol invasion*, London 1928, s.204). Birûnî, XI.asırda, altın ve gümüşü gizliyerek tedavülden kaldırmamanın cemiyete karşı büyük bir suç olduğunu yazıyordu (*Al-Camâhir fi'l-Cavâhir* adlı eserinde, bak. Zeki Velidi Togan, *Tarihde metod*, 1950, s.161). Mısır *Memlûklü* devletinde gümüş yasağı hakkında bak. E.Strauss, *mez. mak.* 52, 75. 1294 de İran'da kâğıt para çıkarılması (bak.K. Jahn, *İran'da kâğıt para*, türkçe M. A. Köymen, Belleten 23-24) bilhassa gümüş buhranı ile alâkalı olmalıdır. Yalnız Fatih Mehmed değil, Çelebi Mehmed ve II Murad da yeni akça çıkarmış bulduklarına göre (Çelebi Mehmet: 806, 816, 822 de, II. Murad:824, 825, 834 de. Bak. Halil Edhem, *Meskûkât-ı Osmaniye*; İsmail Galip, *Takvîm-i Meskûkât-ı Osmaniye*) Osmanlılarda *eski akça ve gümüş yasağı*'nın XV.asır başlarındanberi tatbik edilmiş olduğunu tahmin edebiliriz. Eski Osmanlı vekayinamelerinde eski akça yasağının ihdası Karamanlı Rüstem'e (Aşık paşazade 189) Çandarlı Halil'e (Oruc 29) veya Çandarlı Ali Paşa'ya (Aşık.70) atfolunur. Gümüşün azlığı dolayısıyla ihracı memnuiyeti Ortaçağ Avrupası'nda da vardı. (bak.H.Pirenne, *La fin du Moyen-âge*; Peoples et civilisations VII-1, Paris 1931, s.244.). Osmanlılarda eski akça memnuiyeti XIX. asır ortalarına (H.1241) kadar sürmüştür (bak. Lütfi tarihi, I, 120).

gümüşü gümrükten muâf tutuyordu. Ancak her çeşit külçe gümüşün para haline getirilmek üzere darphaneye getirilmesi mecburi idi ⁹⁹.

Aşık Paşazade ve Anonim *Tevârih-i Âl-i Osman* (XV. asır sonları) paranın hazineye toplanıp tedavülden alikonmasına karşı şiddetli bir dil kullanırlar. Aşık Paşazade aynen diyor ki: “akçalar cemedip hazinelere koyalar, memleket kesatlık oldu” ¹⁰⁰. Ve-kâyinamelere kadar aksetmiş olan bu halet-i ruhiye, o zaman para darlığının ne kadar şumullü bir mahiyet kazanmış olduğuna bir delil sayılabilir.

Para darlığı ve onun neticesinde başvurulmuş tedbirler, Akdağ'ın zannettiği gibi o zaman yalnız Osmanlı imparatorluğuna has değildi. Ortaçağlar sonunda bütün Avrupa'da ve Akdeniz memleketlerinde ¹⁰¹ büyük bir kıymetli maden ve binnetice para darlığı hissedilmekte ve hemen aynı tedbirlere başvurulmakta idi ¹⁰².

Avrupa'da ortaçağlar sonunda iktisadî inkişaf neticesinde genişleyen mübadele ihtiyaçlarını, bunun vasıtası olan altın ve gümüş para karşılayamadığı için bir kıymetli madenler darlığı kendini göstermişti. Yalnız ticaret değil, büyük monarşiler halinde teşekkül eden Avrupa devletleri de şimdi büyük mali ihtiyaçları sebebiyle bu darlığı şiddetle hissetmekte idiler. Daha XIV. asırda para darlığı yüzünden Fransa kırılları gümüş ihracını men'e çalışıyor ve parayı taşıyorlardı ¹⁰³. Soetbeer aynen diyor ki: “Şunu hiç bir zaman hatırdan çıkarmamalıdır ki, XVI. asır başlarında tedavüldeki madeni paranın artması ihtiyacı insiyakî bir surette her zamandan ziyade hissedilmiş ve paranın

⁹⁹ Heyd, II 317.

¹⁰⁰ Âli tab'ı, s.197; Anonimler (bak. Giese neşri, Bresleu, 1922) s. 30.

¹⁰¹ Barthold'a göre (*İslâm Medeniyeti tarihi*, s.109) “XI. asırda sonunda İslâm dünyasında gümüş buhranı hissedilmekte idi. Bu buhran yavaş yavaş Şarktan Garba geçmiştir. Gümüş dirhemler yerine bakır para basılmaya başlandı.”

¹⁰² H. Hauser - A. Renaudet, *Les débuts de l'âge moderne*, Paris 1929, s.51-52. Avrupa'da XII-XIII. asırlarda umumî bir iktisadî inkişaf ve nüfus artması ile fiyatlar mühim nisbette yükseldi. XIV. asır ve XV. asır ilk yarısında ise umumî bir düşme oldu. Bunun bir sebebi gümüş madenlerindeki istihsalin azalması ise de, M. Postan nüfus hareketlerine daha büyük bir ehemmiyet atfetmektedir (IX. Congrès Inter. des sciences hist., Paris 1950, *Rapports*, s. 224—241).

¹⁰³ H. Pirenne, *La fin du Moyen âge*, s.244.

satın alma kabiliyeti o zaman önceki devre nazaran fevkalâde yüksek olmuştur”¹⁰³. Bunun neticesindedir ki, merkezi Avrupa’da, Almanya’da, Tirol’de, Bohemya ve Macaristan’da Romalılar zamanındanberi terk edilmiş meden kaynaklarının tekrar işletilmesine hummalı bir şekilde başlanmıştır.

Aynı darlık, o zaman dünya ticaretinin ana damarı olan Akdeniz havzasında da şiddetle duyulmuştur.

İtalya’da genişleyen altın ve gümüş ihtiyacı için W. Sombart¹⁰⁴ Afrika altın madenleri ile Alman gümüşünü ve bu arada Bizans’tan gelen altını kaynak olarak göstermektedir. Mısır’a gelince, E. Strauss’un dikkate değer makalesinde gösterildiği gibi¹⁰⁵, bu memleketin ticareti pasif olduğundan ve altın gümüş madenleri de tükenmiş bulunduğundan, XV. asırda kıymetli madenler darlığını pek şiddetli bir şekilde hissetmiştir. Sultan, 1436 da gümüş evâni kullanılmasını menetmiş ve memleketten dışarı gümüş çıkmasına karşı tedbirler almıştı¹⁰⁶. Akdeniz ekonomisine kuvvetle bağlı bulunan¹⁰⁷ ve büyük bir imparatorluk halinde teşkilâtlanmış olan Osmanlı devleti, büyük malî ihtiyaçları sebebiyle bu para darlığını, bilhassa büyük fütihat devri olan II. Mehmed zamanında, şiddetle hissetmiş olmalıdır. Osmanlı İmparatorluğunda para darlığı, yani kıymetli madenler kıtlığı, şüphesiz XV. asırda olduğu gibi XVI. asırda da devam etmektedir. Bilhassa devletin para ihtiyaçları şimdi daha ziyade genişlemiştir: maaşının mühim bir kısmını köylüden mahsul öşrü olarak alan timarlı ordusu muhtelif sebeplerle^{108a} işe yaramaz bir hale geldiğinden beri nakdî

¹⁰³ Hauser-Renaudet, 53.

¹⁰⁴ *Le Bourgeois*, Fransızca terc. Jankélévitch, Paris 1926, s.385.

¹⁰⁵ *Prix et salaires à l'époque Mamelouke, une étude sur l'état économique de l'Égypte et de la Syrie à la fin du moyen âge*, Rev. des Etudes Islam année 1949, s.52 vd.

¹⁰⁶ *Inba' al-ghumr'a* göre, Strauss, s.52, 75.

¹⁰⁷ Akdeniz meselelerinin büyük mütehassısı Braudel (s.361) aynen diyor: “Leur (métaux précieux) histoire illumine l'histoire entière de la mer, celle de ses monnaies, de ses prix, de ses économies liées les uns aux autres, et, par cela, toute la vie même de la mer dont elle a orienté les destins”

^{108a} Hıristiyanların ateşli silâhlarla mücebhez piyadelerine karşı Sipahiler müessir olamıyordu. Bunu Venedik elçisi A. Venier (1531) şöyle ifade ediyor: “To his usual troops (he) has added 50.000 infantry with permanent pay, which must proceed from Sultan Solymán's having become aware that infantry are needed to oppose the christian soldiery” (*Calendar of State Papers, Venice ...*, vol. IV, ed. Brown, London 1873, Venier'in 8 Mayıs 1531 t. mektûbu, vesika 1011).

maaş olan ulufeli ordunun mevcudu ziyadesiyle artmış, XV. asırda 12000 ni aşmamış iken XVI. asır sonlarına doğru bunun bir kaç misline çıkmıştı ¹⁰⁸ b. Bunlara ulufe, bahşiş, terakki yetiştirmek, devlet maliyesinin en büyük derdi ve meşgalesi haline geldi. Bizzat timarlılar da, aynı olarak alınması lâzım gelen öşür vergileri yerine şimdi köylüden "kesim" olarak para istemeğe başlamışlardır ¹⁰⁹. Devlet bir taraftan bunu önlemeğe çalışırken kendisi de bir çok hizmetleri veya cezaları nakdî bedele çevirmektedir. İşte bütün bunlar memleket ölçüsünde nakid ihtiyacının artması demektir. Bundan başka uzayan ve ganimet getirmeyen harpler (bilhassa 1578-1606 yılları arasında İran ve Avusturya harpleri) devletin malî yükünü, para ihtiyacını ziyadesiyle arttırmıştır. Bu suretle İmparatorluğun "kıymetli madenler açlığı" daimî olduğundan XVI. asırda bunların kıymeti garp hristiyan memleketlerinden daima daha yüksekti. Böylece kıymetli madenler ucuz olan taraftan pahalı olan tarafa akmağa başladı.

Para darlığı, bazı sıkıntılar doğurmakla beraber, Akdağ'ın sandığı gibi zarurî olarak bir iktisadî inhitat alâmeti değildir ve Osmanlı ülkelerinde gümüş yasağı ve gümüşün ihracı memnuiyetinin asıl sebeplerini yanlış tefsir etmemelidir. Diğer taraftan bu devirde kıymetli madenlerin ihracına karşı yalnız şark hudutlarında değil, garpte de tedbirler almak icabediyordu; Fatih Mehmed'in, yahut II. Bayezid'in, Ragusa'ya veya diğer hristiyan memleketlerine gümüş çıkarmayı yasak eden ve nakliyatı şiddetli bir kontrole tâbi tutan bir fermanı malumdur ¹¹⁰.

¹⁰⁸b Bak. benim, *Tanzimat nedir?* Tarih Araştırmaları, DTCF neşriyatından İstanbul 1940-1941, s. 243; İ. H. Uzunçarşılı, *Kapıkulu ocakları*, Ankar 1943, s. 611-614. I. Ahmed'in culusunda yalnız yeniçeriler 53. 200 kişi idi (Sarı Mehmed Paşa, *Nasâyih ül-vüzerâ*, W. L. Wright, Princeton 1935, metin s. 58).

¹⁰⁹ "sancak beyleri ve subaşlar ve eminler ve sipâhiler ve hisarerleri ve bilcümle timar mutasarrıf olanlar aynı ile terekelerin ve şirelerin vesair öşürlerin almayup fukarâyı reâyânın üzerlerine bırakub ziyâde behâ ile tahmil ederlermiş; bu husus bid'at-ı fâhiş.." (1613 T. *Ohri kanunu*, Ö.L.Barkan, Kanunlar. s.294.)

¹¹⁰ «دور اوباشك و غير كافر ولا بتنه كيدن يولجيرك يوكارنى آرايه هر كم اوغزلان كيش آلوب كيدر-ما كه» (Paris Bib. Nationale, AF 39, Blochet I 16, A.Erzi, yanındaki fotokopiyi kullanmama lütfen müsaade ettiği için burada teşekkür ederim).

AMERİKA GÜMÜŞÜ VE OSMANLI İMPARATORLUĞU :

Amerika'nın keşfinden sonra Avrupa'ya büyük miktarda kıymetli maden gelmesi bu para darlığını tamamiyle aksi istikamette çevirdi. Orada 1521-1544 yılları arasında senevi 90-200 bin kilo olan gümüş istihali Guanaxuato ve Potosi madenlerinin keşfinden sonra 1545-1560 arasında 311.600 kiloya yükseldi ve XVII. asırda ortalama yıllık istihsal 300-400 bin kilo arasında kaldı ¹¹². 1520-1620 arasında bir asır zarfında gümüş istihali beş misline çıkmıştır. Altın istihali daha az 1/6 nisbetinde artmıştır ¹¹³. Son defa Amerikalı iktisat tarihçisi Earl J. Hamilton'un hesaplarına göre 1503-1660 yılları arasında Amerika'dan İspanya'da Sevilla'ya 181 ton altın ve 17000 ton gümüş gelmiştir ¹¹⁴. Şimdi Avrupa pazarlarının kıymetli madenlere boğulması bir ilâ iki misli fiyat artışına sebep oldu ¹¹⁵. İşte Osmanlı imparatorluğunda para hareketleri, Avrupa'daki bu şumullü ekonomik hadisenin tesiri altında kalmıştır, ve, bu hareketler bu çerçeve içinde mütalea olunduğu zaman vakıaların hakikî sebepleri daha iyi anlaşılacaktır. Aşağıda Osmanlı malî-iktisadî hayatının Garp'teki bu tahavüllere ne kadar sıkı bir şekilde bağlı olduğu görülecektir. Akdağ bu olaylardan bihaber görünmektedir. Meselâ bir yerde bahalıktan bahsederken "aynı yıl (1599) bilmediğimiz bir sebepten dolayı akçanın kesadı hadisesi ekonomik hayatı alt üst etti" demektedir (s. 532).

Acaba Amerika altın ve gümüşü Akdeniz havzasını ve Osmanlı İmparatorluğunu ne zaman istilâ etti? Braudel mükemmel eserinde bu meseleyi araştırmaktadır :

Şarka, İspanyol (Amerika) altın ve gümüşünün intikal basamağı Ceneviz'dir. Bu kıymetli madenler oraya 1550-1570 sıralarında gelmeğe başladı. Bu zamanda Ragusa Arşivindeki vesikalarda Venedik altını ve Osmanlı akçasına ait kayıtlar varsa da, henüz İspanyol real ve dukalarından bahis yoktur. "Bu paralar henüz bu pazarı istilâ etmemişlerdir." ¹¹⁶ (1561 de İstanbul'daki Venedik

¹¹² Sombart, mez. eser, 384.

¹¹³ H. Sée, *Les origines du capitalisme moderne*, Paris 1936, s.52-53.

¹¹⁴ Braudel, 332.

¹¹⁵ H.Sée, 59.

¹¹⁶ Braudel, 387.

balyozu “büyük bir dinar (dinaro) darlığı”dan bahsetmektedir.) 1580 den sonra Sevilla’dan Ceneviz’e büyük miktarda İspanyol kıymetli maadini geçmeğe başladı ve bu gittikçe artan bir tempo ile devam etti. İtalya, İspanyol parası ile dolu bir hale geldi. 1584’e doğru “Türkiye’ye giden başlıca ticaret eşyasından biri sandık sandık gönderilen İspanyol realleridir.”¹¹⁸ 1599 da Ragusa’dan Te-kirdağı’na ve İskenderiye’ye “talleri” ve “reali” gönderilmekte idi¹¹⁹. 1584’deki büyük *dévaluation*, züyuf akça çıkarılması hareketi¹²⁰, İspanyol gümüşünün Osmanlı ülkelerini istilâya başladığı zamana rastlar. O tarihe kadar altının gümüş paraya nazaran yükselmesi tedrici olmuş görünüyor^{120 b}. Braudel’e göre Akdeniz para tarihinde üç tabaka vardır: Sudan altını, Amerikan altın ve gümüşü, ve kalp para devri¹²¹. Osmanlı imparatorluğunda son iki safha birbirini süratle takip etmiş görünüyor.

Braudel’e göre, 1584 *dévaluation*’u (paranın kıymetten düşürülmesi) XVII. asır ortasına kadar süren malî bir buhrana yol açmış¹²², iktisadî-içtimaî yıkıcı tesirler yapmıştır¹²³. Osmanlı kaynakları bunu teyid ediyor.

¹¹⁸ Braudel 393.

¹¹⁹ Braudel 394.

¹²⁰ İ. Galip’in cetvelinde (*Takvîm-i meskûkât-ı Osmaniye*, İstanbul 1307, s.505, tarife 2) H.992 (M.1584) de akçanın 3 kıratından 2 kırat 1 habbeye indirildiği görülmektedir. Selânikî’ye göre (s.252) “yüz dirhem gümüşten beşyüz akça kesilmek kanun-i pâdişahî iken yüz dirhem iki bin züyuf akça olup hiç bir türlü amele yaramayıp giderek gümüşün dirhemî on ikişer akçaya satılıp alınmağa başladı.... ve altın altmış akçadan yüz yirmi akçaya çıkıp”.

^{120b} Braudel’e göre (s. 412) I. Selim’in culûsunda 60 akça olan duka altunu 1584 e kadar bu rayici muhafaza etmiştir. Akdağ’a göre ise (s. 520 ve grafik II) 1548 e kadar 40, bu tarihten 1585 e kadar 60 akça resmî rayiçti. Fakat Spandouyn (s. 56) daha II. Bayezid zamanında 54 akça olarak tesbit ediyor.

¹²¹ Braudel 420.

¹²² s. 419.

¹²³ s. 1043-1044 -Bu *dévaluation*’dan Hammer (*His.de l’emp. Ottoman*, VII, 375), Zinkeisen (GOW, III, s. 802), Belin (*Essais sur l’hist. écon. de la Turquie*, Paris 1865, s.117) ve İsmail Galip (Takvim,150) Süleyman Sudi (*Usul-ı Meskûkât-ı Osmaniye ve Ecebiye*, İstanbul, 1311, s. 29-30) bahsetmişlerdir. Bu yazarlar, başlıca, H.996 ya doğru sipahiler kâtibi olan Selânikî’nin mühim kaydına, Karaçelebizade’ye, Kâtip Çelebi’ye ve *Nuhbet üt-tevârih*’e dayanmaktadırlar. Belin, Charrière’in neşrettiği Fransız vesikalarında bazı raporları da zikretmiştir. Bu mühim mesele, Braudel’in de işaret ettiği gibi (s. 1045) Türk kaynaklarına göre yeniden ele alınmalıdır. Kayde değer bir noktadır ki, 1585 de İran da

Garpte ucuz para alıp Osmanlı ülkelerinde fazlaya satmak suretiyle kolayca elde edilen kâr bir çok tüccarları bu ticarete çekiyordu. Antonio Serra'ya göre, 1613 e doğru Venedik, her yıl Levant'a beş milyon nakid para gönderiyordu¹²⁴. Osmanlı hükümeti de idhal edilen yabancı paradan hiç bir vergi almamak suretiyle para ticaretini teşvik ediyordu. XVI.asır sonunda bir çok Fransız tüccarları kumaş ve saire gibi Fransız sınaî mahsulleri yerine kendilerini tamamiyle para ticaretine verdiler; hattâ bu hal Fransız hükümetini endişelendirecek bir hal aldı¹²⁵. Bunlar, İspanya'dan Sevilla veya Meksika gümüş kuruşlarını satın alıyor ve bunu daha bahalı olarak Türkiye'de satarak aradaki farktan kolayca büyük kârlar sağlıyorlardı. 1614 de kırala verilen bir raporda aynen şunlar yazılıdır: "Depuis quelques années l'on ne porte que de l'argent monnayé qui monte par an à plus de sept millions d'escus seulement transportez par la ville de Marseille, sans ce qui se transporte d'ailleurs"¹²⁶.

Bu suretle XVI. asır sonlarından itibaren *royal*, *esedî* (=Arslanlı veya Abu-kelb) kuruş, *Çolota* gibi türlü türlü yabancı paraları Türk piyasalarını istilâ edecek¹²⁷ ve bundan eski Osmanlı para sistemi büyük tahavvüllere uğrayacaktır.

Bizzat Osmanlı ülkeleri de İran ve diğer Şark memleketleri için kıymetli madenlerin nisbeten bol, binaenaleyh ucuz bulunduğu bir bölge teşkil ediyordu. Bir Venedik *relazione*'sinde işaret edildiğine göre, 1572 de "Türkiye'den İran'a gümüş sevketmekle yüzde 20 ve altın götürmekle yüzde 14-15 kazanılıyordu"¹²⁸. Bizzat bu altın-

%50 bir *dévaluation* yapmıştı. -Osmanlıların, Amerika'nın keşfi ve neticelerine alâka ve merak duymaları, tam bu tarihlere rastlar. *Tarih-i Hind-i Garbî* adlı eser 1580 de yazılmıştır. (Bak.Fuat Köprülü'nün Barthold'un *İslâm Medeniyeti Tarihi*'nin türkçe tercümesine yazdığı mühim haşiye, s. 265). 1625 de Ömer Tâlip adlı bir müellif de aynı meseleyi ele almıştır. (Bak. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkistan*, Mısır 1929-1939. s. 103).

¹²⁴ Braudel, 362.

¹²⁵ Masson, I, XIX, XXXII.

¹²⁶ Masson, I, XXXIII.

¹²⁷ Halep'teki Fransız konsolosu D'Arvieux'ye göre 1681 şubatında bir İngiliz gemi kafilesi buraya 325 bin real, 300 bin esedî, 1900 balye kumaş, yüz çuval biber, büyük miktarda kalay, kurşun, kırmızı boya ve baharat getirmişti (Masson I,374).

¹²⁸ Braudel, 369.

gümüş kazanç nisbeti çok manidardır. İran'da gümüşün altına kıymet nisbeti 1539 da onda bir idi ^{128a}. Aynı tarihlerde bu nisbet Osmanlı imparatorluğunda $\frac{1}{12}$ dir (Akça 3.5 kırat, 17.5 kırat altun 60 akça olduğuna göre).

İşte Akdağ'ın XVI. asır Osmanlı vesikalarında sık sık gördüğü, fakat esas sebebini anlayamadığı (s.510) Şarka kıymetli madenler kaçırmaları vakıası, böyle iktisadî bir zaruretten doğuyor ve bunun karşısında hükümetin bütün tedbirleri neticesiz kalıyordu. Akdağ'a göre, "şark malları memleketin servetini daimî surette alıp" götürmektedir. Fakat sadece bu değil, bizzat kıymetli madenler mühim bir ticaret mevzuu olmağı idi.

Kıymetli madenin hakikî veya nisbî azlığı (piyasada altın-gümüş stokunun fiilen azalmasını, iş ve mübadele hacminin genişlemesi sebebiyle meydana gelen nisbî azlıktan ayırt etmek lâzımdır) Orta çağlar sonunda Avrupa'da ve Yakın-doğuda, her tarafta eşya fiyatlarının düşüklüğüne sebep olmuştu. İbn Batûta, Broquière gibi seyyahlar ve İbn al-'Umarî Osmanlı ülkelerinde dikkati çeken bir ucuzluğa işaret etmektedirler ¹²⁹. Akdağ bunu da izah etmiyor ve "Osmanlıların kuruluşları sırasındaki durgunluğa" atfetmek isteyerek "Marmara ünitesi" ne bu sefer de önceki meziyetlerine pek uygun düşmiyen aykırı bir sıfat ilâve ediyor. Akdağ, bilhassa şer'îye sicillerinden zarurî ihtiyaç maddelerinin, işçi yevmiyelerinin ve altının akça olarak kıymetlerini tesbit etmek suretiyle ilk defa 1548 den sonra, ikinci defa 1585-1595 yıllarında anî bahalılışmalar bulmuştur. Fakat bunun hakikî sebebini tayin edilmediği gibi hakikî bahalılışmayı bulmak için takip ettiği usul de noksandır ve kendisini yanlış neticelere götürmüştür.

Önümüzde $Sv_1 = Qv_2$ düsturiyle ifade edilen mu'dil bir vaziyet vardır. (Burada S=muayyen bir devirde kıymetli maden stoku v_1 = bunun kıymeti, Q= mübadele olunan eşyanın yekûnu, v_2 = bunların kıymeti). Buradan $\frac{S}{Q} = \frac{v_2}{v_1}$ çıkar. Bu demektir ki, fiyat, kıy-

^{128a} W. Hinz, *Steuerinschriften...*, Belleten 52 s. 762, türkçe ter. F. Işltan, s. 788 — Yine onun hesaplarına göre (aynı yer) gümüş paranın kıymeti 1539-1586 arasında artmıştır. İran'dan paranın Hindistan'a kaçması hakkında bak. *Tadhkirat al-mulûk*, V. Minorsky neşr. London 1943. Introduction 19, 27.

¹²⁹ "es'ârı bu kadar dún hiç bir beldede görmedim" (Kastamonu için) (İbn Batûta, M.Şerif tercümesi, I, 351).

metli maden stokunun mübadele edilen eşya yekûnuna nisbeti mahfuz kaldığı takdirde sâbittir. Fakat mübadele eşyasının yekûnu ile kıymetli maden stoku mütemadiyen değişir. Artma veya eksilme, aynı emsalleri muhafaza etmediği için de fiyat, S veya Q nun muhtelif miktarlarına göre mütemadiyen değişir. Bu tahavvüller, meselâ Amerika gümüş ve altınının tehacümü gibi hallerde hakikî bir inkılâp ifade eder. Şimdi, Osmanlılardaki durumu bu ölçüye göre gözden geçirelim: Akdağ, buğdayın bahalılışmasından bahsederken "Buğday bir buçuk asırlık zamanda (XV. asır ortasından XVI. asır sonlarına kadar) on misline yakın bir yükselme kaydetmiştir" diyor. Bu netice temamiyle doğru olamaz. Çünkü aynı müddet zarfında akça da aynı nisbette yani on defa kıymetini kaybetmiş ise, zâhirde fiyatlar yükselmiş, fakat hakikatte eşya bahalılışmamıştır (yalnız gelirleri sabit kalanlar, ücretliler için bir bahalılık olabilir¹³⁰). Eşyayı, kıymeti nisbeten sâbit kalan altına kıyas edinince bir değişiklik olmadığı anlaşılır¹³¹. Fakat akçanın Orhan zamanından XVII. asır başına kadar takriben dört misli kıymetinden düştüğü de malûmdur. Şu halde dört misli bir bahalılık, muadelenin diğer hadleri sabit ise, tabiidir. O halde hakiki bir bahalılıştan, darlıktan bahsedilemez. Gerçekten, işçi ücreti de 5 misli artmıştır (Akdağ, 532).

1580 den itibaren gümüş stokunun, yukarıda gösterdiğimiz sebeplerle, birdenbire mühim miktarda artması, bütün Akdeniz memleketlerinde olduğu gibi, fiyatların yükselmesinde ayrıca bir âmilirdir¹³². 1584 de akça yüzde yetmiş kıymetten düşürül-

¹³⁰ Para kıymetten düşünce esnaf derhal fiyatları arttırıyor, fakat ücretler aynı kalıyordu. H.996 da Selânikî (s. 252) bunu tesbit etmiştir: "altın altmış akçadan yüz yirmi akçaya çıkıp ve buna göre cümle narhlar tüccar beyninde iki bahaya itibar olunup ve me'külât ve melbûsat dahi bu ecluden ziyadeye çıkmağla, farazâ herkes ulûfe on altın alırken beş altın almağa başlamağın bir gün sipah güruhu cemiyetle...".

¹³¹ Akdağ koyun fiyatı ile altının rayici arasında bir grafik çizmiştir (s.522). Makaledeki grafikler içinde en mânâlı olan bu grafikte, münhaniler doğru ise, XVI. asır sonuna kadar akçaya göre altın ile koyun fiyatının muvazi olarak yükseldikleri görülür. 1600 tarihine doğru altın çizgisiyle koyun çizgisinin birdenbire ayrılması anormal bir hayvan azlığına delâlet etmelidir.

¹³² Osmanlı ülkelerinde gümüş madenlerinin işletilmesine daima ihtimam olunmuştur. Rumeli'de en mühim istihsal merkezleri Novaberda (Novabrdo), Rudnik, Karatova (Kratovo), Sidre Kapsa, Srebrenica, Zablina (Zaplanina)dır (Bak.R.Anhegger, *Beitraege zur Geschichte des Bergbaus im osmanischen*

düğü halde altının yüzde yüz fırlamış olması daha ziyade bununla izah olunabilir. Şüphesiz, Akdağ'ın da temas ettiği gibi, bu devirde (1596-1610) Celâli kargaşaklıları ve kıtlıklar anormal yükselmelere sebep olmuş, hakikî bir iktisadî darlık kendini göstermiştir. Fakat umumî olarak fiyatların mütemadiyen yükselmesi, yani paranın istikrarsızlığı, iktisadî-malî hayatta, binnetice içtimaî bünyede mühim karışıklıklara ve buhranlara yol açmıştır. Biz burada sadece, birbirine sıkı sıkıya bağlı kıymetli maden ve para meseleleri üzerinde Akdağ'ın temas etmediği esas hadiselerle dikkat nazarını çekmek istedik. Kat'i neticelere varmak için, bu istikametlerde arşivlerimizde esaslı araştırmalar yapmak lâzım geldiğine şüphe yoktur. Hatırdan çıkarılmaması gereken bir nokta, Osmanlı para sisteminin dünya şartlarıyla yakından münasebettar bulunduğudur.

OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN DÜNYA TİCARETİNDE MEVKİİ, XVI. ASIRDA BAHARAT VE İPEK YOLU İÇİN MÜCADELE:

Kıymetli maden stokunun artması meselesi bir taraftan da ticaret ve hesap muvazenesi ile alâkadardır. Bu da Osmanlı imparatorluğunun bütün ticari faaliyetini rakamlar halinde tesbit etmek vazifesini karşımıza çıkarır. Osmanlı ticareti aktif mi yoksa pasif mi olmuştur, bu muhtelif devirlere göre değişiyor mu? Akdağ bu meseleleri açıkça koymamakla beraber, anlaşılıyor ki, o ticaretin garbe karşı aktif, şarka karşı pasif, fakat umumî netice nazarı itibare alınınca pasif olduğu kanaatindedir. O diyor ki "Osmanlı İmparatorluğunun dünya ticari ceryanları içindeki rolü ham madde ve erzak satmak suretiyle Garpten aldığı altın ve gümüşleri işlenmiş maddeler ve baharat mukabilinde Şarka aktarmak suretiyle kıymetli maden alıp verme şeklinde bir aracılıktan ibaret olarak

*Reich, I. Europ. Türki, Bd.I, İstanbul, 1943, s.131-210). Novaberda'da daha II. Murad devrinde Osmanlılar gümüş akça basmağa başladılar. Anadolu'da başlıca gümüş istihsal merkezleri Gümüşhane, Keban, Ergani, İnegöl'dür (bak.A.Refik, Osmanlı devrinde Türkiye madenleri, İst.1931). Fakat bu kadim maden ocaklarının verdiği gümüş miktarı, akçanın kıymetine tesir edecek kadar külliyetli olmamalıdır. Osmanlı memleketlerinde gümüş stokunun artışı Amerika gümüşünün gelmesinden sonra olacak ve fiyatları yükseltecektir. J.Hamilton, İspanya'ya Amerikadan gelen gümüş miktarlarını tesbit ederek fiyat yükselmeleriyle gümüş stoku arasındaki kat'i münasebeti ortaya koymuştur (*American treasure and the price revolution in Spain 1501-1550, Camb. Mass. 1934.*)*

kabul olunabilir.” “Avrupa ile Şark arasında böyle bir ticarî durumun Osmanlı ekonomik tarihi üzerindeki devamlı ve yıkıcı tesirleri” nden (s.508) ve “Şark ile Garp arasında aracılığının kendisine zararlı bir şekilde cereyan” ettiğinden bahsediyor (s.509).

Her şeyden evvel işaret edelim ki, Osmanlı ticaret tarihi hakkında malûmatımızın bugünkü seviyesinde, hem de yukarıda söylediğimiz gibi sarîh rakamlar isteyen bir mevzuda, yazar elindeki kıyafetsiz malzemeye göre pek acele ve kat’î hükümlere varmıştır. Bundan başka kendisinin klâsik hale gelen bazı mühim neşriyatın neticelerinden de habersiz kaldığı görülmektedir.

Osmanlı ülkelerinin Batı ile ticareti hakkında neşredilmiş sayıları pek çok seyahatname ve raporları ¹³³ bir tarafa bırakalım, bu sahada önümüzde Batılı araştırmacılara medyun olduğumuz mühim tedkikat vardır: Fransa için P.Masson (*Hist.du commerce français dans le Levant au XVII^e siècle*, Paris 1896, ve *His.du Com.Fr.dans le Levant au XVIII^e s.* Paris 1911), Fr. Charles-Roux (*Les Echelles du Levant et de Palestine*, Paris 1928) son zamanlarda G.Tongas (*Les relations de la France avec l’empire Ottoman*, Toulouse 1942); İngiltere için son defa H.WOOD (*A history of the Levant Company*, London 1935) ilk akla gelenlerdir. Osmanlı imparatorluğunun şark memleketleri ile, İran ve Hind’le ticaretine gelince, yukarıda adlarını saydığımız eserlerde buna yer yer temas edilmiş olmakla beraber bu mevzu toplu olarak esaslı bir araştırma konusu olmamıştır ¹³⁴.

Biz sadece bu neşriyatı gözönüne alarak ¹³⁵ her şeyden önce belirtmeliyiz ki, Akdağ’ın Türkiye ticaret tarihi hakkında fazlasiyle şematize edilmiş iddiaları hakikate mutabık görünmemektedir.

Evvelâ Uzak Şark ve Hindistan’la Avrupa arasında Yakın-doğu’dan geçen beynelmîl ticaret yolunun Cenup Afrika yolu keşfedildikten sonra derhal inhitat ettiğini kabul eden eski klâsik nokta-i

¹³³ Umumiyetle seyahatler için sistematik bir rehber Ed.Godfroy Cox, *A reference guide to the literature of travel*, eski dünya I. cilt. Washington 1935.

¹³⁴ Rusya ile ticarete ait bazı vesikalar neşrettim: bak. Belleten, sayı 44 (1948), vesika II, III, VIII, ve R. H. Fisher, *The Russian Fur trade*, 1550-1700, Los Angeles 1943, s. 217.

¹³⁵ Fransız arşiv malzemesi, gerek E.Charrière’de (*Négociations de la France dans le Levant*, 4 cilt. Paris 1848-1860,) ve ondan sonraki devirler için elçilere ait çıkarılan monoğrafilerde ve hatıratda (bunlar için Masson’un yukarıda zikrettiğimiz eserlerine bak.) kısmen neşredilmiştir.

nazarı terk etmek lâzımdır. Bilhassa Kulischer, Schulte, Falke gibi Alman âlimlerinin mesâisinden sonra, şimdi umumiyetle kabul olunmaktadır ki, baharat ve ipek yolu daha bir asır yeni yolla rekabet ve mücadele halinde bulunmuştur¹³⁶. Braudel'e göre, Osmanlıların Mısır Memlûk İmparatorluğunun yerini alarak Kızıl-deniz yolunu Portekizlilere karşı koruması, Basra körfezi ve Hint denizinde mücadelesi bu eski ticaret yolunun tamamıyla kesilmesi tehlikesini önlemiştir. XVI. asrın birinci yarısında Akdeniz'den büyük baharat pazarı Anvers'e hâlâ biber gelmekte devam ediyordu¹³⁷. Hâlâ Kızıl deniz ve Basra körfezi vasıtasıyla gelen Cenubî Asya'nın kıymetli malları, Halep ve Kahire pazarlarında Venedik tacirleriyle hararetli bir ticarete mevzu olmakta idi; 1554 de sade Venedikliler İskenderiye'den 6000 kental baharat aldılar¹³⁸. 1560-1564 arasında yıllık 12 bin kental baharat mübayaatı V.de Gama'nın Hint yolunu keşfinden önceki miktar kadardır. 1564 de bir Portekiz casusu İskenderiye'ye 30 bin kental baharat geldiğini hükümetine bildirmekte idi. Osmanlıların Portekizlilere karşı mücadelesi Lizbon baharat pazarını zaman zaman buhranlı bir duruma sokmakta idi. Ancak Osmanlılar bu mücadeleden vazgeçtikten sonra Lizbon eski durumunu tekrar kazanabildi¹³⁹.

1583 de Basra'yı ziyaret eden J.Eldred, her ay bu limana yanan Hürmüz gemilerinin Hint eşyası, baharat, ecza, indigo, ve kalikut kumaşları getirdiklerini yazar^{140a}. Hürmüz'le Hindistan arasında faal ticareti 1593 e doğru bir augustin rahibi F.A.d'Azevedo çok canlı tasvir etmektedir¹⁴⁰. Öbür taraftan aynı tarihe doğ-

¹³⁶ H.Hauser-A.Renaudet, *Les débuts de l'âge moderne*, Paris 1929, s.59; H.Hauser, *La modernité du XVI^e siècle*, Paris 1930, s.91; F.Köprülü bu görüşü destekliyor: Barthold'un *İslam medeniyeti Tarihi*'ne (türkçe terc. İstanbul 1940) yazdığı mühim düzeltmelerde: No.93 ve 95. Keza onun zikrettiği N.Jorga, *Points de vue sur l'hist.du commerce de l'Orient à l'époque moderne*, Paris 1925. Bu mevzuda son olarak Braudel'in yukarıda zikredilen mühim eseri.

¹³⁷ Braudel 423-425.

¹³⁸ Braudel 428. Unutmuyalım ki, 1553 yılı Seydi Ali Reis'in Hind seferine rastlar.

¹³⁹ Braudel, 428-433.

^{140a} "To this port of Balsara come monethly divers ships from Ormuz, laden with all sorts of Indian merchandise, as spices, drugs Indico and Calecut cloth" (*Hakluyt's voyages*, Everyman's Lib. neşr. cilt III, s. 326).

¹⁴⁰ Braudel, 444.

ru her yıl baharat yüklü kırk elli gemi hamulesini Mekke'ye sevk-etmekte idi ¹⁴¹. 1548 tarihli bir Şam kanunnamesine göre Mekke'den gelen baharat ve kumaştan deve yüküne 7 altın gümrük baci tahsil olunur, şayet bu "efrenc tâifesine" satılırsa 9 u "efrenc"den olmak üzere 19 altın alınırdı¹⁴². Bu mühim kayıtlar, yalnız XVI. asır ortalarına doğru Kızıl deniz yolunun Hint ticaretine kapanmadığını teyid etmekle kalmıyor, aynı zamanda bu ticaretin gümrük resmi olarak devlete ne kadar mühim bir varidat bıraktığını da ortaya koyuyor ¹⁴³.

Âlî, *Künh-ül-ahbâr*'da, dikkate değer bir kaydında, Cidde limanına her yıl Hindistan'dan gelen gemi adedinin yirmiden 3-4 e düşmesini gümrük emirlerinin tazyiklerine atfetmektedir.

Bu devirde İran ipeği, Levant ticaretini canlandıran ve Osmanlı hazinesini dolduran başka bir zenginlik kaynağı olmuştur. Bu tarihe doğru ipeğin Avrupa ekonomisinde yeni bir ehemmiyet kazanması üzerine, Orta çağlardan beri meşhur olan İran ipeği ¹⁴⁴, Bursa, Halep ve İzmir'de garp tâcirlerinin en çok aradıkları, büyük meblağlar yatırdıkları çok faal bir ticaretin mevzuu oldu. Bursa'da İran tâcirlerinin indiği ve ipek mizanı emininin oturduğu büyük han, Acem Hanı adıyla anılıyordu ¹⁴⁵. 1567 tarihli bir hükümde, Bursa'da, İran'dan gelen ipek tâcirlerine komisyonculuk yapan birisinden bahsedilmektedir ¹⁴⁶. Fakat Orta çağlardan beri

¹⁴¹ Braudel, 443.

¹⁴² Bak. Barkan, *Kanunlar*, 221.

¹⁴³ Hindistan ticareti ve Cidde limanı gümrüğü için keza bak. Feridun bey, *Münşeât üs-selâtin*, İstanbul 1265, II, 6-7,9.

¹⁴⁴ Hazer denizinin cenup ve cenubi garbi kıyıları, Gilan, Mâzenderân, Arrân, Şîrvân, orta çağlardan beri dünya ipek istihsal merkezlerinden birini teşkil ediyordu ve bu ticaret daha o zaman büyük Halep pazarına yönelmişti (Bak. Heyd II, 670-673).

¹⁴⁵ *Evlîya Çelebi seyahatnâmesi* II, 19.

¹⁴⁶ H. T. Dağlıoğlu, *XVI. asırda Bursa*, Bursa 1943, vesika 69. —Daha Fatih devrinde Bursa'da İranlı tacirler faaliyette idi. Bu devre ait Bursa şer'iyecillerinde (Defter A 3-3, v. 35 a) H. 883 de Bursa'ya altı yük "ak kumaş" getirip sattuktan sonra ölen bir Gilanlı tacir görmekteyiz. Yine bu sicillerden Hâcei Cihan adıyla meşhur Hoca Mahmud Kâvânî adlı tacirin Bursa'ya ticaret için vekil gönderdiğini öğrenmekteyiz (defter A3-3, V. 415a). Belon'a göre (1588) (Ch. Schefer tarafından nakledilen parçada, *Voy. d'outremer*, s. 132) Bursa'ya Suriye'den ve başka memleketlerden her yıl 1000 deve yükü ipek gelirdi.

ipeğin büyük pazarı Halep'ti. Meselâ 1618 baharında Bagdad yoluyla Haleb'e 1000 yük ipek gelmiştir¹⁴⁷.

İran'dan cenubi şarkî Anadolu'yu geçerek Haleb'e mün-tehi olan bir yol XVI. asırda faal olmalıdır¹⁴⁸. Bu devirde Diyarbakır'da ipek bacı olarak % 5 kesildiğini¹⁴⁹, Mardin'den geçip giden ipek yükünden üç yüz akçe *bâc-ı 'ubûr* alındığını¹⁵⁰ görmekteyiz. Bu şehirlerde ve bilhassa Mardin'de ipek imâlatının gelişmiş olması da dikkate değer¹⁵¹. Halep'te de mühim ipekli imâlâthaneleri vardı¹⁵². XVII. asırda İzmir gelişerek İran ipek ticaretinin büyük bir kısmını kendi üzerine çekecektir. Bir Fransız kaynağına göre, 1670'e doğru İran'ın istihsal ettiği 22 bin balya ipekten 3000 balyası İzmir'e gelmekte ve oradan ihraç olunmakta idi¹⁵³.

İran, Şah Abbas zamanında (1587-1628) büyük rakibi Osmanlı devletini bu servet kaynağından mahrum etmek için büyük bir faaliyet gösterdi. İran-Osmanlı savaşı, hakikî bir iktisadî savaş, bir karşılıklı abluka manzarası göstermiye başladı. Şah Abbas, İran ipeğinin Osmanlı memleketine gitmesini menetti. Bunu Avrupa'lılara başka yollardan satmak ve Osmanlı ülkelerinin transit vazifesine son vermek gayesiyle büyük diplomatik faaliyet gösterdi. İranlılar ipeği yasak ettikleri gibi, Osmanlılar da altın ve gümüşün gitmesini men için şiddetli tedbirler aldılar. Bu durum İran'da para buhranını şiddetlendirdi¹⁵⁴.

¹⁴⁷ Balyoz Nani'nin hükûmetine mektûbu, *Calendar of State Papers, Venice and northern Italy*, cilt XV 1617-1619, nşr. A.B. Hinds, London 1909, vesika 352. İran'daki İngiliz mümessiline göre (1618), senelik ham ipek istihsalı 10.000 ton olmalıdır (*C.S.P. Colonial series*, 1617-1621, s. 158).

¹⁴⁸ Fakat 1626 da bu yol daha cenupta *Bavera* (Bîra, Birecik ?) yoluna nazaran fena, uzun ve tehlikeli sayılmakta idi (Balyoz Giustinian'ın 10 Agus. 1626 t. mektubu, Venice XIX, vesika 689). Karş. W. Hinz, *Steuerwesen...*, ZDMG, Bd. 100-1.

¹⁴⁹ 1540 tarihli Diyarbakir kanunnâmesi, bak. Barkan, *kanunlar*, 136.

¹⁵⁰ Mardin Kan. Barkan 161.

¹⁵¹ Bak. Barkan, *kanunlar*, 160, 163, 167.

¹⁵² Bak. Masson, 375- Tabii, Haleb'e ipeğin mühim bir kısmı da Suriye'den geliyordu. Şahirin nüfusu, XVII. asırda 200-300 bin tahmin olunmaktadır. Karş. J.Sauvaget, *Alep*, Paris 1941, s. 186-209.

¹⁵³ *Parfait négociant*'dan naklen Masson, 421.

¹⁵⁴ İran'da gümüş paranın kıymeti 1586 ya doğru yükseldi (Bak. Hinz, *Belleten* 52, s. 763). —“The chief reason why the country (Iran) at present is without money is because of the wars between the Turk and the King, no merchant or Caravan can pass to or fro in safety” (İstanbul'dan E. Pettus'un East India Company'e mektubu : *C. S. P. Colonial series, East Indies, China and*

1617 de İngilizler Hind denizi yolundan İran ipeğine doğrudan doğruya tâlip oldukları zaman yalnız İngiltere için bu mübâyaat 3-4 milyon altına baliğ olmakta idi ¹⁵⁵. İngilizler bilhassa bu kadar parayı kırallık dahilinde bulmanın güçlüğüne düşünmekte ve esasen paranın dışarı çıkmasını istemediklerinden mal teklif etmekte idiler. Şah Abbas avans teklifinde bulundu. Nihayet 1618 de 1/3 ü para 2/3 ü mal verilmek suretiyle ödenmesi kararlaştı ¹⁵⁶. Bu tafsilât herşeyden evvel İran'a giden kıymetli maden miktarını ve bu ticaretin Osmanlı devleti için ehemmiyetini göstermektedir. Bizzat Osmanlı ipek pazarının da İran'ın ipek yasağından müteessir olduğu anlaşılıyor. Çünkü veziriâzam Venedik balyozuna icabında memleketin ipek ihtiyacını sadece iç istihsal ile karşılayabileceğini söylüyordu ¹⁵⁷. İşte bu ticaret, Akdağ'ın sebebini tayin edemediği İran'a kıymetli maden akımının başka bir yönünü izah etmektedir (Yukarıda kıymetli madenler fiyatında Şarkla Garp arasında meydana gelen farktan da bahsetmiştik). Onun sandığı gibi bu, yıkıcı bir alış veriş değil, bilâkis Şah'ın Osmanlı ülkesini mahrum etmek istediği mühim bir ticaret mevzuu, bir servet kaynağı idi. İngilizler 1620 ye doğru baharat ve ipek ticaretinin kesilmesiyle sade Osmanlı hazinesinin yılda en aşağı 300 bin altın güm-rük hasilâtı kaybedeceğini hesaplamakta idiler.

Safeviler İran'ı ile Osmanlı imparatorluğu arasında bu karışıklı abluka teşebbüsü mühim ve dikkate değer safhalar göstermiştir. Aşağıda İngiliz ve Venedik vesikalarına göre tasvirine

Japon, 1617-1621, London 1870, vesika No. 446). Anadolu'dan İran'a gönderilen Skirlat (طبرک) denilen yün kumaş ticareti de mühim olmalıdır (Bak. W. Hinz, *Bulleten* 52, s. 767).

¹⁵⁵ Londra'daki Venedik mümessili Lionello'dan hükûmetine 3 şubat 1617 tarihli mektup, *C. S. P. Venice*, XIV, vesika 622.

¹⁵⁶ Buna ait vesikalar bak. İngiliz Devlet Arşivi'nin neşrettiği *Calendar of State Papers, Colonial series, East Indies, China and Japan 1617-1621, preserved in her Majesty's Public Record Office*, ed. by W. Noel Sainsbury, London 1870, Mukaddeme s. XXVIII ve vesika 307, 310.—Th. Roe, Krala mektubunda (aynı eser, s.XVIII) diyor ki: "This trade may be made by vent of the commodities of your Majesty's kingdom, or by the industry of your subjects from divers parts, without greater exports of money or bullion then Europe is able to beare, considering how many wayes it bleedeth to enrich Asia.., Burada tamamiyle devrin merkantilist zihniyeti hâkimdir.

¹⁵⁷ C.Valier'in Doça 23 Aralık 1612 tarihli mektubu, *C. S. P. Venice*, vesika 724. İbrişim yasağı için bak. Feridun bey I 498.

çalışacağımız bu mücadele, aynı zamanda Hind-İran ticareti için Yakın şark yoluyla cenubî Afrika yolu arasındaki rekabetin son safhasını ettiği için de tafsile değer. Şah Abbas, şüphesiz eski bir ananeye tâbi olarak¹⁵⁸, Osmanlıları ezmek için hıristiyan âlemi ile ve hususiyle onların o zaman Batı'daki en büyük düşmanı Habsburg'larla bir ittifak yapmayı düşünüyordu. Daha 1586 baharında Venedik resmî mahfellerinde, İran Şahı'nın İspanya'ya elçi göndererek, Osmanlı imparatorluğunun Asya tarafı İran'a Avrupa yakası İspanya'ya ait olmak üzere taksimini teklif ettiği şayiaları dolaşıyordu¹⁵⁹.

Bu ittifak projesinin iktisadî cephesi daha az ehemmiyetli değildir. İspanya ve İran hükümdarları Osmanlı imparatorluğunun hayat kaynaklarını kurutmak, onun Hind ve İran'la Avrupa arasındaki iktisadî aracılık rolünü bertaraf etmek emelinde idiler; ve bu maksadı gerçekleştirmek için dikkatle çalıştılar. 1583 den sonra Portekiz'in ve kolonilerinin sahibi sıfatıyla Hind denizlerine gelen kudretli İspanyol kralı II. Filip, Hind yolunu tamamiyle keserek Osmanlı devletine ağır bir darbe vuracağını düşünüyordu. Bir taraftan Basra körfezinin ağzında Hürmüz'ü elinde tutarken öbür taraftan Aden karşısında Perim adasını tahkim etmesi İstanbul'da ciddi endişeler uyandırdı¹⁶⁰. Venedik balyozuna göre Hint ticareti gümrük vergisi olarak padişaha senede yarım milyon altın getirmekte idi. Bu vaziyet karşısında İstanbul'da umumî efkâr İspanyol tehlikesini önlemek için derhal İran'la sulh yapılmasını istemiye başladı¹⁶¹.

1590 da İran'la Osmanlı devleti arasında sulh aktolundu. Fakat bu sulh muvakkattir. Şah Abbas, 1599 yazında belli başlı Avrupa

¹⁵⁸ Burada Yakın Şark'a, İran'a gelen Mogollarla batı hıristiyan âlemi arasında Mısır Memlûk devletine karşı, Timur ile Fransa arasında Yıldırım Bayezid'e karşı, ve nihayet Uzun Hasan ile Venedik arasında Fatih Mehmed'e karşı yapılan ittifak ve dostluk münasebetlerini kastediyorum. Pelliot, Jorga ve Berchet'den sonra bu mevzuun bir kül olarak ele alınması bize yeni hakikatler ifşa edebilirdi.

¹⁵⁹ Balyoz L. Bernardo'dan Doça 2 Nisan 1586 t. mektup. C. S. P. *Venice*, 1581-1591, vol. VIII, ed. H.F. Browne, vesika 332.

¹⁶⁰ Bernardo'dan Doça 23 Temmuz 1586 t. mektup, C. S. P. *Venice*, VIII, vesika 385. Bu sırada Cigala zâde, İran'da mühim muvaffakiyetler kazanmakta idi (Bak. Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, Atâ tercümesi, C. VII, s. 150-151) Dr. Akdağ, daima Çağalazade diyor (s. 551, 566).

¹⁶¹ Aynı vesika.

saraylarına, Hüseyin Ali bey adında bir adamını kendi hizmetinde bulunan Sir Anthony Sherley ile beraber elçilikle gönderdi. Bu heyetin vazifesi, Osmanlı imparatorluğu aleyhine hıristiyan hükümetleriyle büyük bir ittifak yapılması ve ticaret yolunun Osmanlı ülkelerinden başka tarafa çevrilmesini temin etmekte¹⁶². Karadeniz ve Kafkaslara doğru ilerleyen Moskof çarlığı ile Osmanlılar arasındaki gerginlik, İran ile Moskova arasında dostca münasebetlere yol açtığından¹⁶³ bu suretle Osmanlı imparatorluğu her taraftan çenber içine alınmış olacaktı. Osmanlılarla harp halinde bulunan İmparator, elçileri iyi karşıladı ve Şah'a müsait bir cevap yazdı. Hıristiyan hükümetleri arasında kendisi Türklere karşı bir *liga* teşkili gayretlerine devam edeceğini vadettikten başka, hıristiyanların Türklere ticaret yapmamasını temine çalışacağını, İran şahı'nın da kendi tarafında Gürcüler ve Moskoflarla aynı şeyi yapması gerektiğini bildiriyordu¹⁶⁴. Papa tarafından da kabul olunan İran elçi heyeti İspanya'ya, oradan İngiltere'ye gitti. Osmanlı hükümeti bu münasebetlerden haberdar idi ve İngiliz elçisini sorguya çekiyordu¹⁶⁵. Bu elçilik, o zaman için fiili bir netice vermedi. 1603 de İranlılarla Osmanlılar arasında harp yeniden başladı. Şah Abbas, Avrupa'ya elçi heyetleri gönderdi. 1610 da Avrupa'ya giden yeni bir İran elçi heyeti Lizbon'a beraberinde tecrübe olarak 200 balya ipek getirmiş ve deniz yolunun daha ucuz olduğunu göstermişti. O zaman Madrid'deki Venedik elçisinin istihbaratına göre, İranlıların başlıca maksatlarından biri, Padişahı ipek üzerinden aldığı büyük gümrük varida-

¹⁶² İmparator nezdindeki Venedik elçisi P. Duodo'dan Doç'a ve Senato'ya 8 Ocak 1601 t. mektup, C. S. P. Venice, IX, vesika 942: "The king of Persia has proposed a deviation of the trade route from Alexandria and Syria".

¹⁶³ Bu hususta bak. benim, *Osmanlı-Rus rekabetinin menşei ve Don-Volga kanalı teşebbüsü*, Belleten, sayı 46 (1948), s. 391-396; İngilizcesi, Ankara Üniver. Yıllığı, sayı I, s. 93 vd.

¹⁶⁴ Duodo, imparatorun mektubunun tercümesini de vermiştir. Aslı *Monumenta Hungariae Historica*'da (II. scri 7. cilt, Peşte 1863, s. 88-91)- Krş. F. Babinger, *Sherleiana*, Berlin 1932, s. 20.- II. Rudolf'un gönderdiği elçi yolda öldü. Yanında giden G. Tectander'in yazdığı seyahatnâme Ch. Schefer tarafından Fransızcaya tercüme edilerek basılmıştır (*Iter Persicum ou description du voyage en Perse...*, Bibl. Orien. elzevirienne, Paris 1877).

¹⁶⁵ Balyoz Nani'nin 1 Aralık 1661 t. mektubu, C. S. P. Venice, IX, vesika 1031. — A. Sherley hakkında son olarak, Sir E. Denisson Ross, *Sir Anthony Sherley and his Persian adventure*, London 1933.

tundan mahrum etmekte. Bu ipekten Osmanlı toprağında üç defa vergi alınmaktadır. Halbuki Lizbon yoluyla gelirse, yolun uzunluğuna rağmen bir defa gümrük ödenecektir. Elçinin teklifi aynı zamanda siyasi-askerî bir şart taşıyordu: İspanya, Osmanlı devletine taarruz etmelidir, o takdirde bütün İran ihracatı doğrudan doğruya Lizbon'a gönderilecektir. Bu teşebbüsler, Venediği telaşlandırmakta, bunun Venedik pazarına da zarar vereceği düşünülmekte idi ¹⁶⁶. 17 ay bekliyen elçi, nihayet ticarî tekliflerine müsait cevap aldı. Hatta Kral ithal olunan ipeğin miktarı ve ödenen vergileri öğrenmek üzere Cenova, Fransa ve Marsilya'ya ajanlar gönderdi. Fakat elçiye, haçlı seferi için Papa'ya müracaat etmesi bildirildi ¹⁶⁷. İngiltere'ye giden İran heyetinden Th. Sherley (A.Sherley'in kardeşi) ipek ticareti için İran'a gemiler gönderilmesini ve Türklerle karşı silâh götürülmesini istedi ise de, müzakereler bir netice vermedi ¹⁶⁸. Londra'ya aynı tarihte İstanbul'dan çavuşlar geldi ve İngiliz Kralı, Th. Sherley'i huzuruna kabul etmedi ¹⁶⁹. Bundan başka o yıl Türkiye'ye mühim miktarda İngiliz çelîği ve kılıç gönderildi ¹⁷⁰.

Bununla beraber aynı İngilizlerdir ki, çok geçmeden Hollandalılarla beraber Hind ve İran ticaretini ciddi surette baltalayacaklardır. İngiliz ve Hollanda korsanlarının daha 1613 tarihine doğru Kızıldeniz'deki taarruzları o kadar vahim bir hal almıştı ki, Osmanlı divanı buna karşı ciddi tedbirler almak lüzumunu hissetti ve Kızıldeniz'de bir donanma yapılması için Mısır'a beş kalyon kereste gönderdi ¹⁷¹. Çok geçmeden İngiliz hükûmeti İran'ın ipek ticareti için yeni bir yol arama teşebbüsünü benimsedi. Şah, bu hususta İspanyollarla anlaşmamıştı; çünkü

¹⁶⁶ İspanya'daki Venedik elçisi P. Priuli'den Doça ve Senato'ya 12 Mart 1611 t. mektup (C. S. P. Venice, XII, vesika 163 ve 187).

¹⁶⁷ Priuli'den 7 Mayıs ve 18 Haziran 1611 t. mektuplar, C. S. P. Venice, XII, vesika 220 ve 257.

¹⁶⁸ Londra'dan A. Foscarini'nin 9 Aralık 1611 tarihli mektubu, Venice, XII, vesika 387.

¹⁶⁹ Foscarini'nin 11 Agus. 1611 t. mektubu, Venice, XII, vesika 302.

¹⁷⁰ İstanbul'da balyoz S. Contarini'nin 11 Şubat 1612 t. mektup, Venice, XII, vesika 435.

¹⁷¹ C. Valier'den Doça 1613 Temmuz ve Ağustos t. mektuplar, Venice, XIII, vesika 24, 46, 62.

onlar, Bahreyn üzerinde iddiaları ve Hürmüz'deki durumları ile İran'a endişe vermekte idiler.

1617 de İngiliz kralının emriyle İran'a bir mümessil gönderen Hindistan'daki İngiliz elçisi Th. Roe, ipek ticaretinin Türkiye'den çevrilmesi için müzakerelere girişti. Bu suretle Osmanlı limanlarında olduğundan daha ucuz ve emin bir ipek yolu tesis edilmesi düşünülüyor ¹⁷² ve *East India Company* buna büyük bir ümit bağlıyordu. İngilizler, bu yüzden *Levant* ticaretini bırakmak mecburiyetinde kalsalar bile, en ziyade muhtaç oldukları pamuk ve mazıyı diğer Avrupalı tâcirler vasıtasıyla alabileceklerini düşünüyorlardı. İspanyol ve Portekizler, İran ile İngiltere arasında ticarete mani olmak için tedbirler aldıklarından, İngilizler Moskova yolunu yeni ipek yolu olarak Hind Okyanusuna tercih etmekte idiler. Bu yoldan İran'a bilhassa kumaş ve kalay sevkederek karşılığında ipek almayı tasarlıyorlardı ¹⁷³.

Roe'nin Şah'a gönderdiği ilk mümessil Ed. Cannok, bir ticaret anlaşması imzalatmaya muvaffak oldu. Fakat Şah, 1618 Haziranında Barker'in yaptığı geniş imtiyazları havi yeni muahedeyi tasdik etmiyerek birinci anlaşmayı teyid etmekle iktifa etti ¹⁷⁴. Alâkalı devletler, Osmanlılar, Venedik ve İspanya, bu münasebetleri endişe ile takip ediyorlardı. İstanbul'da İngiliz elçisi fena muamele görmeye başladı ¹⁷⁵. 1619 da İran'a İngiliz gemilerinin gidip ipek aldıkları haberi Venedik'i çok endişelendirdi ¹⁷⁶. Öbür taraftan İspanyollar, entrikalar çevirerek bu anlaşmaya mani olmağa ve bu ticareti tamamıyla kendileri ele geçirmeğe çalışıyorlardı ¹⁷⁷. İstanbul'-

¹⁷² *C. S. P. Colonial series; 1617-1621*, W. N. Sainsbury'nin mukaddemesi, s. XXVI-XXVIII, orada Kralın ve Th. Roe'nin mektupları, ve, İran'daki mümessil Th. Barker'in Roe'ya mektubu s. 158.

¹⁷³ Th. Roe'nin krala mezkûr mektubu.

¹⁷⁴ 14 Haziran 1618 antlaşması başlıca şu şartları ihtiva ediyordu: İngilizler İran'da elçi ve konsoloslar yerleştirecekler, serbestce ticaret yapacaklar, gümrükten muâf olacaklar, Osmanlılarla İran arasında bir sulh yapılsa dahi bu muahedenin maddeleri baki kalacak ve ipeğe ait maddeleri ihlâl edilmeyecek (Muahede metni için bak. *C. S. P. Colonial ser. 1617-1621*, s. 170-171).

¹⁷⁵ Londra'da Lionello'dan Doça 3 Şubat 1617 t. mektup, *C. S. P. Venice*, cilt xiv, vesika 622.

¹⁷⁶ İstanbul'dan Nani'nin 16 Eylül 1619 t. mektubu, *Venice*, XVI, vesika 17.

¹⁷⁷ Goa ve Hürmüz'de İspanyollar, İran'a gelen İngiliz filosunun yolunu kesmeye hazırlanmakta idiler (Bak. *East India Comp. nin Surat ajanının 12 Mart 1619 t. mektubu*, *C. S. P. Colonial*, 1617-1621, vesika 624).

daki Venedik balyozu, Osmanlı hükûmetini ikaz ediyor ve bu suretle, Suriye yolu üzerinden ipek ve diğer eşya ticaretinin tamamıyla duracağını söylüyordu. Veziriâzam, bilhassa deniz yolunun uzunluğunu öne sürerek bu endişeye iştirak etmez göründü¹⁷⁸. Gerçekten bu sırada İran'la sulh imzalanmış (1618 Serav sulhu)¹⁷⁹; Halep pazarına Bagdad yoluyla büyük miktarda ipek ve diğer maddeler gelmeye başlamıştı¹⁸⁰. Fakat artık İran ipeğinin bir kısmı, İngiltere'ye güney İran'dan, Hind okyanusu yoluyla gidiyordu. Bu esnada Halep'te Türklerin yanlış bir siyasetle ipek üzerinden yeni yeni vergiler almaya kalkışması yeni bir ipek yolu tesisine çalışanların gayretini arttırmakta idi. 1622 de Londra'daki Venedik mümessili, Hindistan'dan gelen üç geminin İngiltere'ye mühim miktarda İran ipeği getirdiğini bildirmekte idi¹⁸¹. Esasen çok geçmeden Osmanlılarla İranlılar yeni bir harbe tutuştular. Bu yıllarda İngiliz-İran dostluğu çok ilerledi, 1622 de İngiliz gemilerinin de yardımıyla İranlılar, Hürmüz'ü zapta muvaffak oldular^{181a}. Ertesi sene Yakın şarkta Hind ticaret yolunun mühim bir transit merkezi olan Bagdad, İranlıların eline düştü. Yeni bir İran elçi heyeti İspanya, Fransa, Hollanda ve İngiltere'yi ziyaret etti (bu sonuncu memlekete beraberlerinde 80 balya da ipek getirmişlerdi. Sherley'lerden Robert Sherley bu heyete dahildi). Londra'da bir ittifak ve ticaret muahedesi imzalanmak üzere idi. 1626 da I. Charles da İran'a bir elçi heyeti

¹⁷⁸ Nani'nin Doça 9 Haziran 1619 tarihli mektubu, *Venice*, xv, vesika 903.

¹⁷⁹ Yapılan muahedeye göre Şah, her yıl 200 yük ipek gönderecekti (Naima, II, 169).

¹⁸⁰ Nani'nin Doça Mayıs 1618 t. mektubu, *Venice XII*, vesika 352. Her zaman Gürcü ve Ermeni tacirleri Türkiye ile İran arasında serbestce ve emniyetle seyahat ederlerdi. Keza Ermeniler, Hindistan'la İran arasında faal ve zengin bir ticaret idame etmekte idiler (C. S. P. colonial series, vesika 54, 600). Krş. W. Hinz, *Steuerinschriften aus mittelalterlichen vorderen Orient*, Belleten 52, s. 767-769. —İsfahan'da Hindli tacirlerin ehemmiyetli durumu için bak. *Tadhkirat al-Mulûk*, neşr. V. Minorsky, Gibb Mem. new ser. no. XVI, London 1943, Introduction s. 19, 27. Fakat İran üzerinden Anadolu'ya baharat ticareti daha eskiden kesilmiş görünmektedir (bak. W. Hinz, *Steuerwesen*., s. 199).

¹⁸¹ A. Valaresso'nun 29 Temmuz 1622 t. mektubu, C. S. P. *Venice*, XVII, vesika 544.

^{181a} Bak. İskender Münşi, *Târih-i Âlem-ârâ-yi 'Abbâsî*, Tahran 1314, s. 690-691. İnci ticaretiyle meşhur Katîf'in Portekiz'lerden zaptı hakkında, s. 423-424.

gönderdi ^{181b}. Şah, İngiltere'ye her yıl İran limanlarında sekiz bin balya ipek teslim etmeyi vadedmekte idi (Halbuki Londra'daki Venedik elçisine göre İngiltere için bu miktar çok fazladır. Çünkü İngiliz ipek sanayiine 600 balya kâfidir, ihracat için de 2000 balya yetiştir) ¹⁸². Hatta Bagdad'ı zaptetmiş olan Şah, Osmanlılardan Haleb'i de alarak ipeği daha kısa yoldan ulaştırmak imkânını öne sürmekte idi ¹⁸³ (Bagdad ve Haleb'in aynı elde bulunması, Hürmüz-Basra-Bagdad'dan geçen Hind ticaret yolunun işlenmesi için zaruri idi. İşte Osmanlı devletinin Bagdad'ı istirdad için o kadar büyük gayretler göstermesinin bir mühim sebebi de şüphesiz budur. Bagdad, ancak 1638 de IV. Murad tarafından geri alınacaktır). Bu kadar fazla miktarda ipek için İran'ın bilhassa istediği altın ve gümüşü bulma güçlüğü, sonra cenup yolunun uzunluğu ve Portekiz - İspanyol taarruzları ve nihayet süratle inkişaf eden *Levant Company*'nin istikbali meseleleri Şah'ın teklifleri karşısında İngilizleri kararsızlık içinde tutuyordu. Bununla beraber İngilizler, onların arkasından Hollandalılar, Hind denizlerinde İspanyol - Portekizlerin yerini almış bulunuyorlardı. Onlar şimdi Basra körfezinde Şah'la işbirliği yapmakla kalmıyorlar, Hindistan'dan Mekke'ye giden hac ve ticaret gemilerini de vuruyorlardı. Bu hal Kahire'de vergi hasılatını azaltmakta idi ¹⁸⁴. Osmanlı hükûmeti, bu haberleri infial ile öğrenmekte idi. 1627 de bazı Araplar, İstanbul'da Dîvana çıkararak İngilizlerle İranlıların Basra körfezinde gemilerini ve mallarını yağmaladıklarından şikâyet ettiler. Osmanlı hükûmeti içinde bulunduğu güçlükler yüzünden bazı ehemmiyet-

^{181b} L.-L. Bellan, *Chah 'Abbas*, Paris 1932, s. 282-286.

¹⁸² Giustinian'ın 10 Ağustos 1626 t. mektubu, *Venice*, XIX, vesika 689. İngiliz ipek sanayiinin mühim mahreçlerinden biri Türkiye idi. Venedik'in Londra'daki elçisi, 1622 de Almanya, Polonya ve Türkiye'de harp sebebiyle mallar satılmadığı için İngiltere'de baş gösteren vahim işsizlik ve kargaşalıkları tasvir etmekte, kumaş işçilerinin çeteler halinde eşkiyalığa başladıklarını anlatmaktadır (25 şubat 1622 t. mektubu. *Venice* XVII, vesika 343).

¹⁸³ Giustinian'ın 10 Ağustos 1626 t. mektubu, *Venice*, XIX, vesika 689 ve 488. Halep-Bagdad ticaret yolunun ehemmiyeti hakkında 1607 deki şu müşahede dikkate değer: "Every quarter of the year caravans come from thence (Bagdad) with many hundred camels laden with merchandise" (Guiliemus Biddulphus'un mektûbu, *A collection of voyages...*, London 1745, s. 786).

¹⁸⁴ İstanbul'dan S. Venier'in 15 Mayıs 1627 t. mektubu, XX. Vesika 265.

siz tedbirler almakla iktifa etmek mecburiyetinde kaldı ¹⁸⁶. Şah'ın yeni kurduğu Bender-Abbas limanı, İngiliz ve Hollanda ticareti sayesinde süratle inkişafa başladı. 1633 de İngiltere'deki Venedik elçisi, İngilizlerin, Bender (*Bendel*)deki ticaretinin çok gelişmiş bulunduğunu, oradan getirdikleri ipeği Avrupa'nın bir çok yerlerine sevkettiklerini bildirmekte idi ¹⁸⁷. Bender-Abbas, cenubi Asya'nın en büyük limanlarından biri haline geldi ¹⁸⁸. Bu suretle İran ticaretinin kısmen Hind denizine intikali, Osmanlı transit ticareti için şüphesiz o nisbette bir kayıp teşkil etmekte idi ¹⁸⁹.

Hind denizlerinde hakimiyeti İngilizlere kaptıran Portekiz-İspanyolların, bu esnada eski düşmanları Osmanlılar yanında dikkate değer bir teşebbüste bulduklarını görüyoruz: Onlar Kızıldeniz ve Hürmüz yoluyla baharat, ipek ve başka Hind eşyaları getirmeyi teklif ettiler. Bu bir Osmanlı-İspanyol iş birliğine yol açabilirdi. İngiliz elçisi bunun yerine getirilmesi imkânsız bir yalandan ibaret olduğunu isbat etmek için acele bir muhtıra verdi ve Kızıldeniz'in İspanyollara açılmasının arzettiği tehlikeleri hatırlattı ¹⁹⁰.

Mamafih, yukarıda saydığımız sebeplerden dolayı (yolun uzunluğu, fazla kıymetli maden götürmemek arzusu, *Levant Company*'nin menfaatleri ve ilh.) İran ticareti Osmanlı limanlarını büsbütün terketmedi. Bilhassa Türkiye ile İran arasında, iktisadî cephesini yukarıda belirtmiye çalıştığımız uzun ve yıpratıcı mücadeleye 1639 da uzun bir devre için son verilmişti (Halep'te rakip ipek ticaretini canlandırır korkusuyla İngilizler bu sulhun imzalanmasını istememişlerdi ¹⁹¹). Şah Abbas ölmüş (1628) ve halefi onun ipek siyasetini terketmişti. Eski Şah, tüccarların sayısız hususî şahıslardan topluyarak Halep pazarına sevkettikleri ipeği Bender-Abbas'a çevirmek için inhisarcı bir politika takip et-

¹⁸⁶ Bak. Venier'in 2 Ekim 1627 t. mektubu, *Venice*, cilt XX, vesika 502.

¹⁸⁷ V. Gussoni'nin 21 Ocak 1633 t. mektubu, *Venice*, XXIII, vesika 101.

¹⁸⁸ "Le port de toute la Perse et peut-être de toute l'Asie où il se fait le plus grand commerce" (XVII. asır ikinci yarısı) (Masson I 327 not 2).

¹⁸⁹ Krş. Masson I 419.

¹⁹⁰ Guistinian'ın 12 Ocak 1626 t. mektubu, XIX, vesika 415.

¹⁹¹ Londra'dan Gussoni'nin 21 Ocak 1633 t. mektubu, *Venice*, XXIII, vesika 101.

mek mecburiyetinde bulunuyordu ¹⁹². Venedik elçisine göre, yeni Şah'ın ipek ticareti işlerini tamamiyle tebaasına bırakması memleketinde memnuniyet uyandırdı. Şah I. Safî (1628-1642) İngilizlerin nakit para vermek istemediklerini görerek onlardan yüz çevirdi, Portekizlerle müzakereye girdi, hattâ onlara, haraç ödemeleri şartıyla Hürmüz'ü geri vermiye temayül ediyordu ¹⁹³. Bir defada İngilizlerden 150 bin, Hollandalılardan 60 bin duka gümrük vergisi aldı. Halep'teki Venedik konsolosuna göre, İngilizlerin ticaret için İran'a nakit para getirmelerine imkân olmadığından neticede Şah'ın aldığı tedbirler, ipeğin tekrar Haleb'e gelmesine sebep olacaktı ¹⁹⁴. Bu tahmin tamamiyle doğru çıkmadı: fakat XVII. asırda İzmir'i Help'ten daha ileri bir ticaret mevkii haline getiren başlıca âmillerden biri bu İran ticareti oldu ¹⁹⁵.

Osmanlı imparatorluğu, İran ipek ticaretini kısmen kurtarabilirdi de, Hind baharat ticaretini 1630 a doğru tamamiyle kaybetmiş sayılabilir. Bagdad, Halep, Kahire, Şark ile Garp arasında dünya ticaretinin transit merkezleri olmaktan çıktılar. Servet ve kudretini bu ticarete borçlu olan Venedik, 1628 de ticarî sukutunu itiraf etmekte idi. Beş *Savii*'lerin 31 Mart 1628 tarihli raporunda öyle denmekte idi: "Eskiden *Levant* ticareti bu pazarın (Venedik'in) esas temeli idi, bütün Almanya'ya baharatı bu pazar temin ederdi, şimdi ise bunu İngilizlerle Felemenkliler sağlamaktadır" ¹⁹⁶.

İngilizlerle Hollandalılar, şimdi yalnız Hind Okyanusunda değil, Akdeniz'de de bahri ve ticarî üstünlüklerini kurdular ¹⁹⁷.

¹⁹² İstanbul'da balyoz Nani'den Doça ve Senato'ya, 29 Nisan 1617 t. mektup, *Venice*, XIV, vesika 745.

¹⁹³ Balyoz Venier'den 27 Temmuz 1629 tarihli m. *Venice* XXII, vesika 159. Keza, Londra'da Gussoni'nin 21 Ocak 1633 t. mektubu, *Venice* XXIII, vesika 101.

¹⁹⁴ Halep'te Venedik konsolosu P. Gritti'nin 6 Eylül 1632 t. mektubu, *Venice*, XXIII, vesika 4.

¹⁹⁵ Bak. Masson I 374; 1670 de İran'dan İzmir'e 3000 balya ipek gelmekte ve batı memleketlerine sevkedilmekte idi. Bu ticarete batı tacirlerinin ajanı olarak hizmet eden Ermeniler büyük rol oynamakta idiler. Nâdir Şah zamanında harp ve kargaşalıkların İzmir'in ticaretine sekte verdiği hakkında bak, R. Chandler, *Voyages...*, Paris 1801, s. 144.

¹⁹⁶ C. S. P. *Venice*, cilt XX, vesika 55.

¹⁹⁷ Bak. Braudel, 476-500

Onların Akdeniz'e gelişi, sade *Levant* ticaretinde Venedik'in ve XVI. asır ikinci yarısında onun yerini almış olan Fransa'nın ikinci plâna düşmesini intaç etmedi¹⁹⁸; bizzat bu ticaretin mevzu ve mahiyetini değiştirdi; Hind yollarının yeni hâkimleri Hollandahlar ve İngilizler, baharatı şimdi kendileri Akdeniz'e getirmekte idiler. *Levant* ticareti, şimdi esas itibariyle, Osmanlı imparatorluğunun istihsalatı ile (pamuk veya pamuk ipliği, pamuklu bezler, mazi, sof, tiftik, yün, deri, maroken, balmumu, şap, sabun, tıbbî ecza ve ayrıca mühim miktarda İran ipeği) Batının sanayi mamulâtı ve müstemleke mahsulleri (bilhassa kumaş, baharat, kalay, kurşun, kırmızı boya ve ayrıca nakit para) arasında bir mübadele mahiyetini aldı¹⁹⁹.

Bu kısa tetkikimiz hiç olmazsa şunu göstermiştir kanaatindeyiz ki, Osmanlı imparatorluğu, XVI. asırda İran ve Hind'le batı dünyası arasındaki ticaretin mutavassıtı olmak rolünü kısmen muhafaza etmiş ve ancak XVII. asrın otuzuncu yıllarında Hind ticaretini kati

¹⁹⁸ 1620 ye kadar Fransa'nın *Levant* ile ticareti 30 milyon liranın altına düşmedi. Bu, Fransa'nın bütün bahri ticaretinin yarısını teşkil etmekte idi (Masson I 429). Fakat İngiliz ve Hollandahların yerleşmesinden sonra Fransa'nın ticareti inhitat etti. Ancak Colbert'den sonra yeniden inkişaf etti ve Fransız ticaret ve sanayinin en büyük desteği oldu. *Chambre de Commerce*'in hesaplarına göre 1670-1715 de Fransa *Levant*'tan 304 milyon liralık idhalatta bulundu (Masson, II, 510).

¹⁹⁹ İngiltere'deki Venedik elçisine göre (1635) *Levant Company* her yıl Osmanlı limanlarına 4-6 gemi göndermektedir. Bu gemiler İstanbul'a 12-15 bin parça erugvani renkte düşük kalite kumaşla (yardası 2-3 real) büyükler için ince yün kumaş götürmektedirler. Bundan başka kalay ve az miktarda *kersey* taşlar. İzmir'e daha aşağı kalitede 12-15 bin parça kumaş gitmektedir. İngiltere'de yünlü sanayinin inkişafına *Levant* ticareti yardım etmiştir. Elçiye göre bu memlekette yılda 300 bin parça yünlü kumaş imal olunmaktadır. İngiliz'lerin *Levant*'dan dönüşlerinde getirdikleri mallar samur, ipek, mazi ve bazen İtalya'ya sevkettikleri deridir (Correr'in 5 Ekim 1635 t. mektubu, *Venice*, XXIII, vesika 553). Londra'dan Türkiye'ye daha 1511 de kumaş gönderildiğine dair vesika vardır (C. S. P. *Venice*, cilt II (1509-1519) vesika 461, karşıla. Hackluyt, III, 2, ve bak. O. Burian, *Türk-İngiliz münasebetlerinin ilk yılları*, DTCF dergisi, X, 1-2, s. 5). Fatih Mehmed'in son, yahut II. Bayezid'in ilk zamanlarına ait bir İstanbul ve Galata dellâl kanununda *Çuka-ı İngiliz*'den bahs olunmaktadır (*Kanunnâme-i Sultanî ber müceb-i 'Orf-i Osmânî*). XVII. asır ortalarında Evliya Çelebi'nin müşahedesine göre (III, 182, 203) Sivas ve Kayseri'de orta halli halk "Londra çuhası"ndan elbise giyerlerdi. XVII. asır Türk-İngiliz münasebetleri üzerinde İngiliz devlet arşivinden (*Public Record Office*) çıkardığımız binden fazla vesikayı Orhan Burian ile beraber yakında neşre başlayacağız.

surette kaybetmiştir. Bu hadise, Yakın-doğu'nun iktisadî tarihinde hakikî bir dönüm noktası sayılabilir. Bununla beraber, İran ipek yolunu çevirmek için Şah Abbas'ın gayretleri tam bir muvaffakiyetle neticelenmemiş ve bundan Küçük Asya istifade etmiştir. Şüphesiz, bu büyük iktisadî değişiklikleri, bu ticaretin idamesinde en hayatî bir menfaati olan Venedik devlet adamlarının dikkatli müşahedeleri kadar aşikâr bir surette başka hiç bir kaynak gösteremezdi. Biz yukarıda, başlıca bu kaynağa dayanan tetkikimizin başka kaynaklarla genişletilmesi gerektiğini inkâr etmemekle beraber, farklı bir neticeye varılacağını sanmıyoruz. Bu devrin mütehasısı Braudel de, yukarıda kullandığımız kaynakları zikretmemekle beraber, Akdeniz'in dünya ticaretinde mevkiini kaybetmesini tam bu devirde görmektedir.

Burada tekrara hacet yoktur ki, Dr. Akdağ, Osmanlı imparatorluğunun dünya iktisadî nizamı içinde yerinden bahsederken bu esas vakıaları görmekten uzak kalmış ve durumu tamamiyle ters bir şekilde mütalaa etmiştir. Onun, 1584 *dévaluati-on*'unu Yahudilerin paraların kenarlarını kırpmasıyla izah etmesi gibi, İmparatorluğun kaderini tayin eden bir mesele olarak bahsettiği Şarka altın ve gümüş kaçması da, yukarıda teferuatıyla açıkladığımız şekilde büyük bir meselenin ancak bir cüzünü teşkil etmektedir.

OSMANLI DEVLETİNİN MALÎ SİYASETİ :

“Devletin para rejimi” bahsine girerken Dr. Akdağ “Türkiye sosyetesini için siyasî müesseselerin birinci plâna geçmiş olduklarını ve bundan yeni bir içtimaî nizam doğduğunu” daha açık bir şekilde göreceğimizi va’dediyor. Burada öne sürülmüş olan iddianın esas şudur: onun tâbiriyle “ana para” olan akçada gümüş miktarı, Anadolu’da beylikler zamanında birdenbire azaltılmış ve bu azaltma Osmanlı İmparatorluğunun en parlak devirlerinde dahi devam etmiştir. Selçuklular devrinde akça en küçüğü 0.73 dirhem gümüşü ihtiva ederken, Orhan zamanında 0.37, 1610 da ise 0,10 dirhem gümüş havi bulunmakta idi. Bu küçültmenin sebebi, kıymetli madenler darlığıdır.

Bu nazariyenin tenkidine girişmeden önce işaret edelim ki, akçanın Selçuklular devrinden XVII. asra kadar küçülmesi vakiasına Akdağ’dan çok evvel Zambaur dikkati çekmiş ve beylikler zamanın-

da ani düşüşü muntazam devlet idaresinin bozulması ve halk servetinin sukutu ile daha küçük paraya ihtiyaç hissedilmesinin bir neticesi olarak izah etmeği denemişti²⁰⁰.

Biz, evvela Dr. Akadağ'ın meskûkât materyalini nasıl işlediğini inceliyelim: Halil Edhem'in meskûkât kataloğunda Orhan'ın akçası için, 5 3/4 kırat (0,359 dirhem) ve yazısı bir az farklı 6 kırat (0,375 dirhem) ağırlığında iki nümüne verilmiştir²⁰¹. Fakat Orhan'a ait, biri 11 1/2 kırat, diğeri 1 dirhem 13 3/4 kırat iki gümüş para daha mevcuttur²⁰². Şu halde Orhan, büyük gümüş paralar da basmıştır²⁰³. Diğer taraftan I. Murad'ın 6 1/2 kırat (0,460 dirhem) bir gümüş akçası vardır²⁰⁴ ki, Orhan'ın 0,359 dirhemlik akçasına nazaran hayli yüksektir. Halbuki Dr. Akdağ'ın yaptığı grafikte daimî bir düşüş gösterilmiştir.

II. Murad devri için grafik hep 0,35 dirhem altında gösterilmiştir. Biliyoruz ki II. Murad H.834 de "Lidre (lodra) gümüşü ikiyüz altmış üzerine kestirdi"²⁰⁵. Bu 6,11 kıratlık bir akça yapar ki, 0,380 dirhemdir²⁰⁶.

Fatih devrinde basılan akçaların tarihleri ve bazılarının vezinleri hakkında verilen malûmat da tamamiyle doğru değildir. Onun verdiği tarih ve rakamlarla doğrularını aşağıda yanyana koyuyoruz:

²⁰⁰ E. von Zambaur, *Praegungen der Osmanen in Bosnien*, Numismatischen Zeitschrift, neue Folge I. B. (1908), s. 3.

²⁰¹ Halil Edhem, *Meskûkât-ı Osmaniye*, I, İstanbul 1334, s. 3-4. - Dirhem hakkında bak. E. von Zambaur, *Dirhem*. İs. An. cüz 27, s. 594. Osmanlılarda dirhem - kırat hakkında İ. Galip, *Takvim-i meskûkât-ı Osmaniye*, İs. 1307, s. 4; S. Sudi, mez. eser, s. 18-21. Bir dirhem=16 kırat, bir kırat=4 habbe =200 miligram.

²⁰² İ. Galip, 3; H. Edhem 2.

²⁰³ Orhan'ın 5 kırat vezninde başka bir parası ve tarihlenmesi için bak. İ. H Uzunçarşılı, *Gazi Orhan Beğ'in hükümdar olduğu tarih ve ilk sikkesi*, Belleten sayı 34 (1945), s. 207-211. Al'U marî (mez. yer), Orhan'ın akçasını *dirhem-ül-kâmilî* vezninde gösterir.

²⁰⁴ H. Edhem, s. 8, No 16 ve 22.

²⁰⁵ Oruc (s. 49) taki bu kayıt onun gözünden kaçmıştır. Bir lidre (lodra) 100 dirhemdir.

²⁰⁶ Kataloğlarda II. Murad'ın 6 kıratlık akçası yoktur. —Topkapı sarayında bir kanunnâmede (Revan köşkü k.No. 1935 tarihi 972) ölçülere ait bir tablo vardır: Kantar=7600 dirhem=176 asara (ماره)=44 kıyye; Tuman=7200 dirhem = 72 lidre=18 kıyye, 1 kıyye=400 dirhem.

Akdağ		Doğrusu	Akça	
100 d. gümüşt en			Asgarî	Azamî
Tarih	Akça	Tarih		
1450	375.5	H.855 (1451)	278	457
1462	300	H.865(1460-61)	337	400
1470	337	H.875(1470-71)	355	400
1475	400	H.880(1475-76)	355	457
1477	280	H.886(1481-1482)	355	420

İkinci cetvel, Halil Edhem ve İsmail Galip beylerin meskûkât kataloglarındaki paralara ve Bursa Şer'îye sicillerinden çıkardığım kayıtlara göredir. Fatih Mehmed'in on senede bir yeni para bastırarak eskilerini menettiği hakkında Spandouyn'un verdiği malûmatın²⁰⁷ esassız olmadığı görülmektedir. Yukarıda asgarî ve azamî miktarları verdik. Çünkü aynı yıl içinde imparatorluğun muhtelif merkezlerinde (bu devirde Edirne, İstanbul, Serez, Üsküp, Novaberda, Bursa, Ayasoluk, Tire ve Amasya'da akça basılmıştır) basılan paraların kıratları birbirinden farklıdır. Bu farkı resmî kayıtlar da teyit etmektedir.

Akdağ'ın tablosunda 1477 de yüz dirhem gümüşt en 280 akça kesildiği gösterilmiştir. O, buradan derhal büyük neticeler çıkarıyor: "Fatih'in hayli uzun olan hükümdarlığı sırasında akçanın yavaş yavaş kıymetlendiği görülmekle beraber, eğer meskûkât katalogu bizi aldatmıyorsa, 1475 de veznin yeniden düştüğü anlaşılıyor demektir. İki sene sonra 1477 de cedid akça 100 dirhemden 280 esas üzerine kesildiğinden devletin malî durumu düzelmiş olarak görülüyor".

Evvelâ, Fatih'in zamanında "akçanın kıymetlendiği" (yani gümüş miktarının çoğalması demek istiyor) vaki değildir. Bilâkis, bizim listemizde görüleceği üzere, umumî olarak bir düşme vardır ki, sebeplerine aşağıda geleceğiz. "1477 de yeniden 280 e inmek suretiyle akçanın değerinin dolayısıyla kıymetinin birdenbire artırılması" iddiası ise (s. 57) tamamiyle yanlıştır. Müellif, kullandığı vesikadaki kaydı yanlış tefsir etmiştir. İlk defa olarak burada yayınladığımız bu metin şudur:

²⁰⁷ Th. Spandouyn Cantacassin, *Petit traité de l'origine des Turqz*, publié et annoté par Ch. Schefer, Paris 1896, s. 57.

«هرکیم کندول ادمله صراف کش ویا اسکی آقچه کتوررسا انلرک کیلرک یوز درهنه
اکبوز سکسان آقچه اوزره آقچلرن ویردرل»²⁰⁸

Burada, eski akça yasağı dolayısıyla getirilen külçe gümüş veya eski akçadan yüz dirhem ağırlığında gümüşe mukabil iki yüz seksen yeni akça verilmesi emrolunuyor. “280 akça esası üzerine kesildiğinden” bahsolunmuyor.

Fatih devrini görmüş olan Spandouyn yeni akça ile eskisinin tebdilinden bahsederken aynen der ki: “*des douze viels aspres on leur donne dix nouveaulx*”²⁰⁹. İşte bu, yukarıdaki meseleyi ve dolayısıyla Fatih’in neden beş on senede bir akçayı tecdid ettiğini izah etmektedir. Esasen katalogların hiç birinde, H. 880 tarihlerinde Fatih’in 100 dirheme 280 akça hesabı üzerine kesilmiş, yani 5.7 kıratlık bir akçası yoktur. Yalnız H.855 de Bursa’da basılmış 5.75 kıratlık bir akçasına rastlanmıştır²¹⁰, H. 880 de yüz dirheme 355 - 457, H. 875 de ise 355 - 400 akça kesilmiştir. Burada Spandouyn’un işaret ettiğine göre 355 in onda ikisini çıkarırsak 296 akça kalır. Bu da aşağı yukarı o tarihte gümüşün ticari kıymetine tekabül eder²¹¹. Şu halde devlet, kendi rızalariyle gümüş getirenlere ticarî kıymeti üzerinden bedelini para olarak iade etmektedir ki, bundan tabii bir şey olamaz. Paranın gümüş kıymeti ile itibarî kıymeti arasındaki fark tabii devlete aittir²¹². Eski akça hukukan itibarî kıymetini kaybetmiş sayıldığından o da külçe gümüş muamelesi görmektedir. Şayet gümüş, kaçak olarak yakalanırsa sahibine cezaen 100 dirheme 200 akça hesabı üzerinden verilmektedir²¹³. Bu itibarla, Kanunî Süleyman devrinde (1520-1566) yasakçılardan yakaladıkları her yüz dirhem eski akça gümüşünden 400 akça kesildiği şeklinde Akdağ’ın tefsiri ve bundan o devirde akçanın kıymetlendirildiği hükmü de muhtac-ı tetkikdir.

²⁰⁸ Bursa Müzesi, Şeri’ye sicilleri, defter A 3-3, v. 53.

²⁰⁹ Aynı yer.

²¹⁰ Galip, s. 47, No. 98.

²¹¹ “İlyas elinde 19987 nakid akça ve 2390 dirhem gümüş bulundu ki bahası 6811 akçadır” (13 Zilkade 885 tarihli sicil, Bursa Şeri’ye Sic. A 3-3, v. 397a). Bu kayıttan anlaşılır ki 1 dirhem gümüş 2.894 akçadır.

²¹² 1628 de Rahip P. de Provins’in müşahedesine göre İran’da aynı usul görülmektedir. Hükümdar tebaanın getirdiği gümüşten para basarak bundan hazineye kazanç sağlamaktadır (*Tadhkirat al-Mulûk*, nşr. V. Minorsky, Introduction s. 27 not 2).

²¹³ Bak, benim, *Fatih Sultan Mehmed’in fermanları*, vesika 2.

Bu mesele böyle aydınlanınca, Akdağ'ın yanlış bir kaziyeden çıkarmak istediği bütün neticeler de tabii kendiliğinden sukut eder. Onun, esasen yanlış olan bu tek delile dayanarak, 1477 de "devletin malî durumu düzelmiş olarak görülür" iddiası tamamiyle gayri vâridir. I. numaralı grafiğin Fatih devrinde, 1477'ye doğru yukarı büyük çıkıntısı da lüzumsuzdur.

Yazar, "kesilen akçaların vezinlerine ümerâ, kadılar ve defterdarların çok defa hiyle ettikleri"nden bahsederken (s. 517 not 48), bu devirde Darphane teşkilâtı ve paranın ne şekilde darpedildiği hakkında açık bir fikri olmadığı da görülmektedir. Burada kısaca hatırlatmak lâzım gelirse, para basımı ile vazifeli teşkilâtın rükünleri, âmil, darphâne emini, sâhib-i 'ayâr ve kadının gönderdiği bir mümessilden ibarettir. Emin ve kadının adamı ayrı ayrı hesap tutarak birbirlerini kontrol ederler²¹⁴.

Şimdi akçada gümüş miktarının azaltılması sebeplerini görelim. Akdağ'a göre bu, bir gümüş darlığından ileri gelmiş ve devletin "maliye sisteminin uçuruma sürüklenmesi" neticesini vermiştir (s.524).

Osmanlı İmparatorluğunda akçanın gümüş miktarının ve neticede kıymetinin küçülmesi tarihinde iki devri tamamiyle birbirinden ayırmak lâzımdır: a- Yukarıda gösterdiğimiz gibi 1580 tarihlerine kadar gümüş darlığı sebebiyle küçültme, b- Bu tarihten sonra Amerika gümüşünün istilâsı neticesinde meydana gelen süratli küçülme. Akdağ tamamiyle aksi sebeplerden ileri gelen ve iktisadî-içtimaî hayatta mühim karışıklıklar doğuran ikinci hareketi de hâlâ aynı sebebe, "müthiş para darlığına" atfetmekte devam ile 1584 den sonra anı olarak görülen tezahürleri daha önceki uzun devre teşmil ediyor.

Akça, üç asır zarfında % 40-50 bir küçülme gösterdiği halde 1584 den sonra on sene içinde aynı nisbette % 50 kıymetten düşmüştür. Dr. Akdağ, ilk devirde esas itibariyle para darlığından ileri gelen küçülmeyi müşahade edebilmiş ise de, temamiyle izah edememiştir. Para darlığının sebeplerini yukarıda görmüştük. Bu darlık kendini şu ârâz ile belli eder ve şu yollarla paranın küçültülmesine sebep olur: Tedavül vasıtası, hakikî ihtiyaca yetmez. Paraya, yani

²¹⁴ Şimdilik hak. R. Anhegger, *Beitraege*., s. 64 vd.-Yakında bu mevzuda bir yazı neşredeceğiz.

altın ve gümüşe talep gittikçe daha ziyade artar. Fiyatların düşmesi, malın para etmemesi piyasanın sıkıntısını gösterir. Para darlığına maruz kalan diğer Avrupa devletleri gibi Osmanlı devletinde de bu muvazenesizlik şu mekanizma ile karşılanıyor: Devlet paranın darlığı sebebiyle ödeme ihtiyaçlarında güçlüğü, müzayakaya uğrar; elindeki kıymetli madenlerden, itibarî kıymetini muhafaza etmek şartıyla daha çok para basarak bu ihtiyacı karşılar. Bu suretle devlet bilvasıta piyasada para darlığını önlemektedir ve esas ekonomik âmil gerçekten budur. Devletin, aradaki farktan kazanma düşüncesiyle parayı küçülttüğü iddiasında bulunan Belin ve başkalarına karşı Akdağ diyor ki: bu “hem ekonomi ilmini ve hem devrin iktisadî ve malî durumunu hiç bilmemek manasına gelir” (s.526). Zannımca bu hüküm haksızdır. Çünkü devleti doğrudan doğruya harekete getiren âmil, yine malî müzayaka dolayısıyla bu küçültmeden fazla para elde etmek düşüncesidir²¹⁵. Çok defa devletler de, sadece muayyen ihtiyaç ve zaruretlerin elinde, hangi ekonomik kanuna hizmet ettiklerini bilmeden hareket etmektedirler.

Dr. Akdağ'ın göremediği mühim bir nokta daha var: Osmanlı devleti her yeni akça çıkarışında, itibarî kıymet ile gümüşün hakikî kıymeti arasındaki farktan da büyük varidat temin etmekte idi. Çünkü, yukarıda gösterdiğimiz gibi, şahısların elindeki eski akçayı, gümüşün ticarî fiyatı ile kabul ediyor ve külçe gümüşün de sadece ticarî kıymetine tekabül eden kısmını iade ediyordu. Yani piyasada 100 dirhemi 284 akça olan gümüşten 355 akça basıyor, fakat 280 akça iade ediyordu. Bu suretle Fatih Sultan Mehmed'in her yeni akça çıkarışında hazineye temin ettiği hasılât 800 bin duka olarak hesaplanmıştır²¹⁶. Yine Spandouyn'e göre bu miktar değiştirilen gümüşün 2/12 si olduğundan, tedavüldeki akça miktarı resmen 218.400.000 akça olarak görünür.²¹⁷ Buna

²¹⁵ Aynı hadise XIV. asırda Fransa'da da cereyan etti, bak. H. Pirenne. *La fin du Moyen - âge, Peuples et civilisations VII-1*, Paris 1931 s. 244.

²¹⁶ Spandouyn, 57.

²¹⁷ Bu devirde 1 *efrencî sikke* (duka) 45.5 akçadır. Fatih'in H. 883 de bastırıldığı *sultanî* altın da aynı kıymettedir. *Eşrefî* altın ise 42.5 akçadır (Bursa şeri'ye sic. A 3-3, s. 225 a. tarih 13 Zilkade 884). II. Murad zamanında 1432 ye doğru yıllık gelir ve haracların yekünü 2.5 milyon duka idi (Broquière, 182). Arvanid defterinde (1431) o zaman bir duka 35 akça olduğuna göre (Broquière'de -sahife 198- 36 akça = 1 Venedik dukası) bu miktar 87.500.000 akça eder. Vergilerin mühim bir kısmı dirlik sahiplerine bırakılmış olduğundan bu meblağ devletin varidatının ancak bir kısmıdır. Bu sistemde para darlığının rolü olmalıdır.

kaçak eski akçaları da ilâve etmek lâzımdır ki, Bursa Şer'îye sicillerine göre bunun da çok olduğu anlaşılıyor. Yeni akça çıkarılması bu suretle, fiilen, nakdî servetler üzerinden altıda bir vergi toplamak demek olduğundan ²¹⁸ ve artan devlet masraflarının zoru altında Fatih Mehmed bu usulü dört defa tekrarladığından memlekette hoşnutsuzluk yaratmış ve yerine geçen oğlu II. Bayezit bir defadan fazla para basmamayı vadetmek zorunda kalmıştır. Maamafih bu usulü sık sık tekrar etmenin de yine, bilvasıta para darlığını gidermeğe yardım eden bir tedbir olduğuna işaret etmiştik. Çünkü, yukarıda söylediğimiz gibi, akça ve gümüş yasağı ilân edilince ²¹⁹, yasakçılar vasıtasıyla her taraf aranarak külçe haline dönmüş olan hemen hemen bütün gümüş stoku tekrar para haline getiriliyordu.

Diğer taraftan bu hal, Akdağ'ın zannettiği gibi, zarurî olarak bir iktisadî-malî sukuta delâlet etmez. Bazan, bilâkis ekonomik faaliyetlerin genişlediğini gösterebilir. Bunun için diğer ekonomik âmilleri gözden uzak tutmak lâzımdır. Meselâ piyasanın tedavül vasıtası ihtiyacı artmış ise, hatta itibarî bir para bile hayırlı neticeler verir. İtalya'da bronz paraların meydana çıkması ve çoğalması, iktisadî hayatın bir inkişaf devresine, XV. asra tesadüf eder ²²⁰.

1584 den sonra görülen *dévaluation*'a gelince, yukarıda gösterdiğimiz gibi, şimdi sebep kıymetli maden darlığı değil, bilâkis birden nisbî bolluğudur. Yine bunu piyasa, yani ekonomik zaruretlere zorlamıştır. Devletin, paranın kararsızlığı neticesinde onu küçültmesi, *züyuf* akçanın zuhuru, kalp paraların meydana alması, kanaatimizce hep asli bir hadisenin, piyasaya fazla miktarda Amerikan gümüşünün gelmesi ile birdenbire artan gümüş stokunun ârâzıdır ²²¹. Akdağ, bu aslî sebebi kavrayamadığı için, ârazı, meselâ yahudi

²¹⁸ XIX. asırda bir meskûkât beyannamesinde bu eski usul şu şekilde tasvir olunuyor: "Yasak maddesi evvelki gibi ucuz sikke tophıyıp mağşuş akça kesmek için olmayıp memnu olan sikkeleri asıl değeriyle alıp ve yerine halis ve sahîh sikke çıkarıp" (Süleyman Sudi, s. 210).

²¹⁹ Böyle bir gümüş ve eski akça yasağı fermanı tarafımdan neşredilmiştir: Belleten, sayı 44, s. 697, vesika 2.

²²⁰ Braudel, 372-373. Mısırda direhem'de gümüş miktarı $\frac{1}{10}$ a kadar düşürülmüştü (E. Strauss, mez. mak. 52-53).

²²¹ Paranın *dépreciation*'u, yabancı düşük paranın istilası, paralar üzerinde çılınca bir spekülasyon Fransa'da da Amerikan gümüşü istilasının bir neticesi olarak gelmiştir (H. Sée, 58).

kalpazanların faaliyetlerini sebep olarak alıyor. Aynen şöyle diyor: "Gerek akçaların kenarını kırpmak ve gerek taklitlerini piyasaya sürmek suretiyle zaten gümüş miktarı gittikçe düştüğü için itibarı zayıflamış olan akçaya indirilen darbe cemiyetin ekonomik faaliyetini ve devletin vergi alma usulünü mefluç hale getirmiş, hele devletin mağuş akça, züyuf akça çıkarma yolunu tutması memlekette hakikî akça ile taklidi, veya akça ile altun ve yukarıda adlarını saydığımız kuruşlar arasında kârlı mübadele oyunları doğurmuş ve bu hale en ağır vergilerin mükellefi olan köylü bir türlü intibak edemiyerek mevcut içtimaî-iktisadî statüsü bozulmaya başlamıştır" (s. 523).

Meseleyi başka yönden ele almalıdır: Piyasada gümüş çoğalması umumî bir fiyat yükselmesi ile kendini göstermiştir. Bu arada altun da resmî rayice ²²² nazaran mütemadiyen daha yüksek bir fiyat kazanıyor. Bu hal altuna talebi arttırdığından bu psikolojik âmil akçanın kıymetten düşmesine ayrıca yardım ediyor. İşte akçanın süratle mütemadî düşüşü, altun ve gümüş para üzerinde geniş bir spekülasyon hareketine yol açmıştır. Diğer taraftan paranın istikrarsızlığı eskiden mevcut olan kalp paraların sürümünü ziyadesiyle kolaylaştırdığından kalpazanlık çok yaygın bir hal alıyor. (Aynı şey Hollanda'da vukua gelmiş ve sonra oradaki kalp para imalâthaneleri İspanya'yı beslemeğe başlamıştır. Bu kalp paralar Levant'a XVII.asır başlarında gelecektir) ²²³. Paranın mütemadiyen kıymetten düşmesi bilhassa ellerinde büyük para stoku bulunan sarrafları büyük zararlara sokabileceğinden bunlar tabii olarak spekülasyona ve kalpazanlığa sürüklenmişlerdir. Bu işlerde yahudilerin adı çok geçmektedir. Çünkü Levant limanlarında banker vazifesi gören ve Avrupa'daki para hareketleriyle yakın teması olan onlardır.

Fakir halkın piyasada alış verişte kullandığı başlıca para olarak *bakır para* (pul, fülûs) nın bu devirde, diğer Akdeniz memleketlerinde olduğu gibi ²²⁴, Osmanlı ülkelerinde de kıymetlenip kıymetlenmediği ve piyasada eskisine nazaran daha mühim bir rol oynayıp oynamadığı ayrıca tedkike muhtaç bir meseledir.

²²² Dr. Akdağ'ın grafiğinde altunun resmi rayici 1540 larda 40 ve 1590 a doğru 60 akça olarak gösterilmiştir. Halbuki 1540 Diyarıbekir kanununda resmi rayic 78 dir (Barkan, 142).

²²³ Braudel 416-417, Masson 490-497.

²²⁴ Braudel, 402.

Şu noktayı bilhassa belirtmek isteriz ki, bütün bu *ârdızı* meydana getirmiş olan *esas âmil* Amerika gümüşünün Osmanlı pazarlarını istilâya başlamasıdır.

Bu durum devleti *dévaluation*'a sürüklemiştir. Devlet, üstelik umumî fiyat yükselmesi karşısında, maaşlarının arttırılmasını isteyen bir asker kitlesinin korkunç tazyiki altındadır. Bu ulûfelileri tatmin için parayı kıymetlendirme teşebbüslerinde bulunması beyhüdedir. Çünkü *Gresham kanunu* derhal hükmünü icra etmekte, iyi para piyasadan kaybolmakta, *sağ* (iyi) *akça*, *ziyuf akça*'ya kalb edilmektedir. Öbür taraftan gümüşün mütemediyen kıymetini kaybetmesi ve kalp paranın çoğalması sebebiyle hazineye giren varidât fiilen kıymetinden kaybetmekte, buna mukabil devlet masrafları mütemediyen kabarmaktadır (buna sonra İran savaşlarının büyük masraflarını da ilâve etmelidir). İşte bu şartlar altında 1584 *dévaluation*'u bir zaruret halinde kendini göstermiştir. Fakat bunu hemen bir askerî isyan takip etmekte gecikmeyecektir²²⁵. Ulûfeleri arttırmak lâzımdır. Bu ise malî buhranı, malî buhran paranın taşışını, bu ise fiyatların yükselmesini ve ulûfeli askerinin yeniden ayaklanmasını mucip olmaktadır. İşte bu suretle devlet, Amerikan gümüşünün yarattığı bir nevi enflasyonun fâsid daire-sine düşmüş, uzun bir bocalama devresine girmiştir²²⁶.

Dr. Akdağ, "Türkiye'nin İktisadî Durumu"nu göstermek gayesiyle "İmparatorluğun vergi sistemi" üzerinde ayrı bir fasıl açmayı gerekli görmüştür. Bu ve ikinci kısımda ele aldığı "İktisadî darlığın cemiyet bünyesinde tesirleri" ve "Ziraî İktisadiyatta buhran" mevzuları bizi başka bir sahaya götürmektedir. Kendisi iki kısım arasında bağı şu suretle ifade ediyor: "Osmanlı rejiminin siyasî yükseliş devri olan ilk üç asrında Türkiye'nin nasıl bir İktisadî hayat sürmüş olduğunu esas hatları ile göstermiş bulunmaktayız. Bu bahiste ise doğrudan doğruya cemiyetin bünyesini tetkik etmek suretiyle İktisadî darlığın içtimai neticelerini ölçmek istiyoruz" (Sayı 55, sahife 319).

Biz yukarıda, onun tâbiriyle "Türkiye'nin nasıl bir İktisadî hayat sürmüş olduğunu" anlamıya çalıştık. Vergi bahsini ve "İktisadî darlığın içtimai neticelerini ölçme" işini ise başka bir defa ele alacağız.

²²⁵ Bak. Selânikî, 252-255, 340-341.

²²⁶ Amerikan gümüşünün Avrupa'ya gelmesi XVII. asır ortalarına doğru duraklıyacaktır.